

ปาฐกถาชุด “สิรินธร” ครั้งที่ ๑

เรื่อง

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

โดย

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

ปาฐกถา ชุด “สิรินธร” ครั้งที่ ๑

เรื่อง

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

พระราชทาน

ณ หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วันที่ ๒๖ มีนาคม ๒๕๒๕

คำนำ

เมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๒๐ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมเฉลิมพระอิสริยยศกิติสมเด็จพะเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสิรินธรเทพรัตนสุตา กิติวัฒนาดุลโสภาคย์ฯ ขึ้นเป็นสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ท่ามกลางความปิติยินดีของประเทศไทย ในโอกาสอันเป็นมงคลยิ่ง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยซึ่งเป็นสถาบันการศึกษาที่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์นั้น ได้ทรงศึกษาจนสำเร็จได้รับพระราชทานปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง เป็นเจ้าฟ้าจุฬาฯบัณฑิตพระองค์แรกในประวัติศาสตร์ของมหาวิทยาลัย ได้จัดตั้งเงินทุนสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ขึ้น เพื่อเฉลิมพระเกียรติในวงวิชาการและเป็นอนุสรณ์ในมหามงคลสมัยพิเศษนั้น เงินทุนนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมสนับสนุนกิจกรรมทางวิชาการ ในสาขาวิชาการหลากหลายแขนงที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงสนพระราชหฤทัย มีจำนวนทุนเมื่อเริ่มต้น ๑ ล้านบาท และบัดนี้มีเงินทุนเพิ่มพูนขึ้นนับถึงวันที่ ๓๐ กันยายน ๒๕๓๘ รวมจำนวนถึง ๑๒,๒๙๖,๗๕๐.๙๕ บาท (สิบสองล้านสองแสนเก้าหมื่นหกพันเจ็ดร้อยห้าสิบบาทเก้าสิบห้าสตางค์) แล้ว

กิจกรรมสำคัญประการหนึ่งของเงินทุนสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี คือการจัดปาฐกถาอนุกรมทางวิชาการเป็นประจำ กำหนดประมาณปีละหนึ่งครั้ง ในหัวข้อเรื่องที่หลากหลาย โดยได้ขอพระราชทานพระราชนุญาตอัญเชิญพระนามาภิไธย “สิรินธร” เป็นนามของปาฐกถาอนุกรมชุดนี้ เรียกว่า ปาฐกถาชุดสิรินธร ความทราบฝ่าละอองพระบาทแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานพระราชนุญาต ยิ่งกว่านั้นยังทรงพระเมตตาพระราชทานปาฐกถาเรื่อง “วัดพระศรีรัตนศาสดาราม” เป็นประเดิม ณ หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม ๒๕๒๕ อันเป็นมงคลสมัยฉลองกรุงรัตนโกสินทร์สองร้อยปีด้วย ปาฐกถาที่พระราชทานในวันนั้น เพียบพร้อมด้วยสาระความรู้ที่ทรงคุณค่ายิ่งทางวิชาการ นำเสียดายที่ยังไม่มีโอกาสจัดพิมพ์เป็นรูปเล่ม เพื่อประโยชน์สำหรับการศึกษาค้นคว้าอย่างกว้างขวาง จนเมื่อเร็ว ๆ นี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้รับแถบเสียงบันทึกพระราชดำรัสจากกรมประชาสัมพันธ์ และได้ดำเนินการถอดความเป็นต้นฉบับเพื่อขอพระราชทานพระราชานุญาตพิมพ์เผยแพร่ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานพระราชานุญาต กับทั้งทรงพระเมตตาตรวจสอบความถูกต้องของเนื้อความพระราชทานด้วย พระมหากษัตริย์คุณเป็นล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้

ส่วนภาพประกอบนั้น จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้จัดค้นคว้ารวบรวมขึ้นใหม่ตามแนวพระราชดำรัส เพราะภาพชุดที่ทรงใช้ประกอบการบรรยายจริง กระจัดพลัดพรายไปเสียแล้ว ภาพที่ตีพิมพ์ในหนังสือนี้ได้รับความกรุณาจาก นางสาวบุหรง ศรีกนก ข้าราชการกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร และ นายบุญพีร์ พันธูร ช่วยค้นคว้ารวบรวม โดยมีรองศาสตราจารย์ทอง จันทรางศุ เป็นผู้ประสานงาน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยหวังว่าปาฐกถาชุดสิรินธรเรื่อง “วัดพระศรีรัตนศาสดาราม” เล่มนี้ จักเป็นอนุสรณ์เฉลิมพระเกียรติในวงวิชาการและเป็นที่น่าพอใจของผู้ได้รับไว้ศึกษาทั่วกัน

(ศาสตราจารย์ นายแพทย์จรัส สุวรรณเวลา)

อธิการบดีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตุลาคม ๒๕๓๘

คำกราบบังคมทูลของอธิการบดี

ศาสตราจารย์ ดร.เกษม สุวรรณกุล

ในการพระราชทานปาฐกถาเรื่อง “วัดพระศรีรัตนศาสดาราม”

ณ หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๒๖ มีนาคม ๒๕๒๕

ขอพระราชทานกราบบังคมทูลทราบบฝ่าละอองพระบาท

ในวโรกาสวันสถาปนาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยครบรอบ ๖๕ ปี ประจวบกับการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้จัดตั้งโครงการปาฐกถานุกรมขึ้น โดยได้ขอพระราชทานพระนามเป็นสิริมงคล ด้วยสำนึกในพระปรีชาญาณและในความสัมพันธ์ที่ได้ฝ่าละอองพระบาทมีต่อมหาวิทยาลัยนี้ เป็นการถวายสักการะแด่ได้ฝ่าละอองพระบาท เพื่อประโยชน์ต่อวงวิชาการและผู้ใฝ่ใจแสวงหาความรู้สืบต่อไป หลักการของปาฐกถานุกรม คือ การจัดสรรทรัพยากรทั้งทางสติปัญญา ประสบการณ์และทุน อุปกรณ์ สถานที่ เป็นต้น เพื่อให้มีการประชุม บรรยายหรืออภิปรายแสดงผลงานหรือความรู้ความเข้าใจทางวิชาการ อันมีคุณประโยชน์และเป็นที่สนใจของสโมสรสันนิบาตของมหาวิทยาลัย เพื่อเป็นเกียรติแก่นักวิชาการผู้มีผลงานและความรอบรู้ รู้ลึก อันเป็นประโยชน์ต่อสังคม เป็นโอกาสที่จะนำเอาผลงานและความรู้นั้นมาทดสอบเผยแพร่และแลกเปลี่ยนในที่ประชุมทางวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเชื่อว่า กิจกรรมดังกล่าวจักเป็นผลส่งเสริมความรู้ในศาสตร์สาขาวิชาต่างๆ ให้เพิ่มพูนขึ้น และเป็นการสร้างบรรยากาศทางวิชาการขึ้นในมหาวิทยาลัยอีกส่วนหนึ่งด้วย

อนึ่ง เพื่อให้ความรู้อันมีคุณประโยชน์ได้เผยแพร่ไปสู่มหาชนในวงกว้าง การจัดปาฐกถาทุกครั้งจะได้มีการเตรียมการ เป็นต้นว่า จัดพิมพ์เอกสารหรืออุปกรณ์สำริดประกอบ และเอกสารบันทึกผลการประชุม ซึ่งอาจเป็นรูปเล่มสมบูรณ์

เพื่อเผยแพร่ไปสู่วงวิชาการกว้างขวางสืบไป อันจะเป็นผลงานที่ยั่งยืนของโครงการ ปาฐกถานุกรมนี้ด้วย การชุมนุมทางวิชาการในโครงการนี้จะได้พิจารณาจัดสืบเนื่องกันไปตามโอกาสอันสมควร โดยมีคณะกรรมการดำเนินการร่วมพิจารณาหัวข้อและปาฐก หรือวิทยากรผู้ให้ความรู้ อันอาจเป็นบุคคลหรือกลุ่มบุคคลผู้ซึ่งมีคุณวุฒิเหมาะสมสำหรับหัวข้อนั้น ๆ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยตระหนักเป็นอย่างยิ่งถึงความสนพระทัยของใต้ฝ่าละอองพระบาท ในเรื่องราวของประวัติศาสตร์ไทย และมีความปิติชื่นชมเป็นที่ยิ่ง ที่มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ใต้ฝ่าละอองพระบาท ทรงเป็นองค์ประธานของคณะกรรมการอำนวยการปฏิสังขรณ์ วัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระบรมมหาราชวัง อันเป็นศูนย์รวมน้ำใจของประชาชนชาวไทยทั้งชาติ การทรงปฏิบัติพระราชภารกิจซึ่งปรากฏผลสำเร็จอย่างดียิ่งเป็นขั้นตอนสืบมานี้ เป็นที่แน่ชัดว่าเกิดเพราะพระบารมีกับทั้งพระปัญญาและพระวิริยะอุตสาหคุณอันยากที่จะมีบุคคลอื่นใดเสมอเหมือน

ด้วยเหตุผลดังได้กราบบังคมทูลมานี้ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจึงรู้สึกสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อม ในการที่ใต้ฝ่าละอองพระบาทไม่แต่เพียงพระราชทานพระนามสำหรับปาฐกถานุกรมของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยนี้เท่านั้น แต่ยังได้ทรงรับคำกราบบังคมทูลอัญเชิญเสด็จเป็นองค์ปาฐกในเรื่อง “วัดพระศรีรัตนศาสดาราม” ด้วย ในการจัดปาฐกถานุกรม ครั้งที่ ๑ เรื่อง “วัดพระศรีรัตนศาสดาราม” นี้ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดีจากหน่วยงานทั้งราชการและเอกชนหลายฝ่าย เช่น บริษัทธานินทร์ อุตสาหกรรม จำกัด บริษัทโกดัก(ประเทศไทย) จำกัด กรมประชาสัมพันธ์ กรมโยธาธิการ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งกรมศิลปากรได้จัดอุปกรณ์สำริดประกอบการบรรยาย รวมทั้งจัดนิทรรศการเป็นการส่งเสริมความเข้าใจให้กระจ่างขึ้นในรายละเอียดต่างๆ ด้วย และบัดนี้ถึงขณะสมัยอันเป็นอุดมมงคล ข้าพระพุทธเจ้าในนามของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระพรทูลขอปาฐกถาเรื่อง “วัดพระศรีรัตนศาสดาราม” ณ บัดนี้

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

ปาฐกถาชุด ‘สิรินธร’ ครั้งที่ ๑

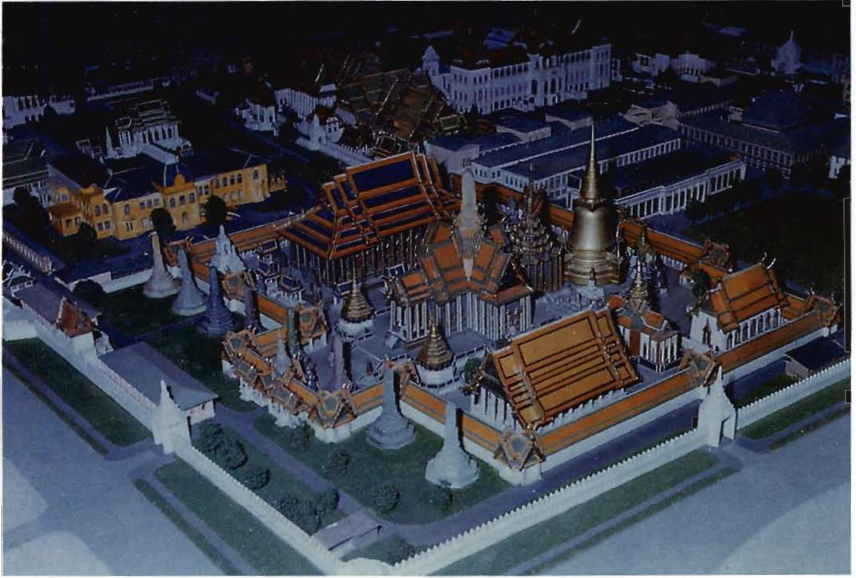
เรื่อง

พระราชดำรัสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

๑ เมื่ออาจารย์มาบอกว่าจะให้ปาฐกถาเรื่องใดเรื่องหนึ่งนั้นก็รู้สึกลำบากนิดหน่อยที่จะเลือกหัวข้อ เพราะว่าบอกไว้อย่างกว้างมากกว่าหัวข้ออะไรก็ได้ “อะไรก็ได้” นี้ค่อนข้างจะแหย่น้อย ก็คิดกันไปคิดกันมา ไม่ทราบว่ามีใครเสนอว่าตอนนี้จะฉลองพระนคร ควรจะพูดอะไรที่เกี่ยวข้อง ก็นั่งนึกดูว่าเรื่องการบูรณะปฏิสังขรณ์ วัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระบรมมหาราชวังนี้เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องที่สุด และอันที่จริงถ้าจะให้พูดทั้งเรื่องวัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระบรมมหาราชวัง รู้สึกว่า ๓ วัน ๓ คืน ก็คงไม่จบสิ้นลงไปได้ เพราะเป็นเรื่องค่อนข้างจะยาวมาก

๒ ตอนนี้มีโครงการฉลองครบรอบ ๒๐๐ ปีแห่งการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ เป็นราชธานี ในการนี้รัฐบาลท่านจัดให้มีการเฉลิมฉลองสมโภชอะไรต่ออะไรกันเป็นการใหญ่ทีเดียว จึงไปตามเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลซึ่งเป็นท่านผู้ใหญ่ท่านหนึ่ง บอกท่านว่าสับสนเต็มที่แล้ว ไม่ทราบว่าจะให้ฉลอง หรือจะให้ทำอะไรบ้าง นอกจากท่านสั่งให้ซ่อมวัดก็ตั้งหน้าตั้งตาซ่อม เพราะถ้าไม่ซ่อมวัดก็จะพังเสีย แต่อื่น ๆ นอกจากนี้ไม่ทราบเลยว่ามีจุดประสงค์อะไร เพราะฟังดูครบจักรวาลเต็มทน ตอนนีฟังดู ใครจัดอะไรหรือจะขายอะไรสักอย่างหนึ่งก็บอกว่าช่วย ๒๐๐ ปี เลยไม่ทราบจะจัดเพื่อคนไทยหรือเพื่อฝรั่ง ท่านผู้นั้นก็ชี้แจงว่ารัฐบาลมุ่งจัดงานนี้เพื่อคนไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเยาวชน เพราะว่าต้องการให้เข้าใจถึงเอกลักษณ์ของชาติไทย ขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ และให้มีความภาคภูมิใจในความเป็นไทย เอกราชของชาตินี้เป็นสิ่งที่บรรพบุรุษเราได้ต่อสู้มาแล้วก็รักษาเอาไว้ได้ ความเจริญต่าง ๆ ก็มีอยู่แล้ว ให้เรามาดูกันถึงความเจริญของประเทศที่มีอยู่ นี้ แล้วก็ให้มองไปข้างหน้าว่าเรามีความรับผิดชอบที่จะสร้างสรรค์ต่อไป จะดีไม่ดียังไรก็อยู่ที่เรา เป็นหน้าที่ของเราที่จะดำรงเอกราชและสร้างสรรค์ความเจริญรุ่งเรืองต่อไป ฟังดูก็ดี แต่ว่าจะทำอย่างไรเป็นเรื่องค่อนข้างจะยาก

၉

၉

๓ อีกเรื่องหนึ่งที่ได้ยินหรือเขียนกันอย่างมากคือคำว่า สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์หรือ ฉลองกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี เพราะว่ากรุงรัตนโกสินทร์เป็นชื่อหนึ่งของพระนคร ที่เรียกกันหลายอย่าง เรียกว่าพระนครบ้าง กรุงรัตนโกสินทร์บ้าง กรุงเทพฯ กรุงเทพมหานครบ้าง และสมัยก่อนก็เรียกว่ากรุงศรีอยุธยาบ้าง จะกลายเป็นฉลองเฉพาะกรุงเทพฯ อันที่จริงเรียกว่า “สมโภชรัตนโกสินทร์” นั้นเกี่ยวข้องไปได้ทั่วประเทศ เพราะว่าเราถือว่าชื่อเมืองหลวงเป็นชื่อประเทศได้ สมัยก่อนก็เรียกชื่อประเทศตามชื่อเมืองหลวง ฉะนั้นการฉลองไม่จำเป็นต้องผูกขาดเฉพาะคนกรุงเทพฯ ถือว่าเราเป็นชาติร่วมกัน มีกรุงเทพฯ เป็นจุดศูนย์กลาง

๔ ขอเริ่มเรื่องตามหัวข้อด้วยประวัติว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จขึ้นครองราชย์ก็ได้สร้างพระบรมมหาราชวังและสร้างพระอารามขึ้นภายในพระบรมมหาราชวัง ทำนองเดียวกับสมัยสุโขทัยและอยุธยา พอเสร็จเรียบร้อยดีแล้วมีการฉลองและอัญเชิญพระพุทธรูปพระมหามณีรัตนปฏิมากรจากโรงแสงในวังเก่าที่ธนบุรีมาประดิษฐาน พงศาวดารจดว่าพระราชทานนามพระนครใหม่ให้ต้องตามพระพุทธรูปรัตนปฏิมากรว่า กรุงรัตนโกสินทร์ อินทอโยธยา พงศาวดารว่านามพระนครไว้เพียงนี้ ให้เหตุผลว่า เป็นที่เก็บรักษาพระพุทธรูปพระมหามณีรัตนปฏิมากรเป็นเครื่องสิริสำหรับพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ผู้สร้างพระนครนี้

๕ เบื้องต้นจะว่าเฉพาะภายในวัดพระศรีรัตนศาสดารามว่าในรัชกาลต่าง ๆ มีสิ่งก่อสร้างอะไรบ้าง ทางเราก็นับรวมมา ดังนี้

๖ สมัยรัชกาลที่ ๑ มีเป็น ๒ ระยะเวลา

๗ ระยะต้น พร้อมกับสร้างพระนครเมื่อปีชกาล พ.ศ. ๒๓๒๕ สันนิษฐานจากเอกสารต่าง ๆ ว่า เขตวัดด้านเหนือสุดประตูด้านตะวันออกเดี่ยวนั้น และด้านตะวันออกเห็นจะหยุดแค่แนวพระระเบียง มีพระระเบียงรอบวัด ภายในวงพระระเบียงด้านใต้สร้างพระอุโบสถตรงที่ปัจจุบัน และก็สร้างศาลารายรอบ ๆ มีหอพระไตรปิฎกหรือหอพระมณฑิยธรรมด้านเหนือพระอุโบสถ สร้างไว้กลางสระตรงที่ตั้งพระมณฑปเดี่ยวนั้น เป็นที่เก็บรักษาพระคัมภีร์ และเป็นที่พักพระราชาสำนักด้วย พันขอบสระ

ทางด้านตะวันออกตรงที่เป็นปราสาทพระเทพบิดรปัจจุบันก็สร้างเจดีย์ทอง ๒ องค์ แล้วสร้างหอร่มตรงปัจจุบัน เมื่อแล้วเสร็จเชิญพระแก้วมรกตมาประดิษฐาน

๘ ระยะที่สอง ราวพุทธศักราช ๒๓๒๘ เมื่อสังคายนาพระไตรปิฎกเสร็จแล้ว มีการจุดดอกไม้เพลิงเป็นพุทธบูชา ดอกไม้เพลิงบินไปตกที่หอพระมณฑิยธรรมที่อยู่กลางสระไฟใหม่ แต่ว่าชนพระไตรปิฎกออกมาได้ทัน จึงได้ถมสระสร้างเป็นพระมณฑปอย่างปัจจุบันนี้ ส่วนหอพระมณฑิยธรรมนั้นสร้างใหม่ตามที่ปรากฏในปัจจุบันคือ ทางตะวันออกเฉียงเหนือของพระมณฑป สร้างพระวิหารตรงที่วิหารยอดสำหรับไว้พระพุทธรูปพระเทพบิดร ต่อจากนั้นก็มีอาคารที่ประดิษฐานพระนาค เรียกว่า หอพระนาค ซึ่งต่อมาเป็นที่ไว้พระอัฐิเจ้านายต่าง ๆ ต่อมาสร้างพระปรารค์ ๘ องค์ตรงที่อยู่นอกพระระเบียงไป

๙ ในรัชกาลที่ ๒ ไม่มีการก่อสร้างหรือทำอะไรเพิ่มเติม เพราะว่าของที่สร้างสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้นยังอยู่ในสภาพที่ดี

๑๐ ถึงรัชกาลที่ ๓ มีการซ่อมครั้งใหญ่ ครั้งนี้จะเห็นได้ว่ามีจดหมายเหตุเขียนบันทึกว่าทำอะไรที่ไหนไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วนมาก อย่างพระอุโบสถนี้ เปลี่ยนตัวไม้และกระเบื้องใหม่ เปลี่ยนเครื่องบนใหม่ ผนังพระอุโบสถด้านนอกเดิมเป็นลายรดน้ำพื้นสีแดงแก่เป็นลายปูนปั้นปิดทองพื้นประดับกระจก ให้ช่างออกแบบมาทอดพระเนตร ทรงเลือกแบบด้วยพระองค์เอง ซึ่งก็รักษาไว้จนปัจจุบันนี้ ภาพจิตรกรรมฝาผนังคงเหลือไว้แต่ภาพเรื่องมารวิชัยกับ ไตรภูมิที่เขียนไว้ทางด้านสกัดและด้านหุ้มกลอง นอกนั้นเขียนใหม่หมด พระแก้วมรกต เดิมตั้งในบุษบกทองคำ โปรดให้สร้างชั้นเบญจกษัตริย์บุษบกให้สูงขึ้น พระระเบียงรอบวัดพระแก้ว เปลี่ยนเครื่องบนใหม่ ภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องรามเกียรติ์ของเดิมโปรดให้เขียนใหม่ทั้งหมด รื้อหอพระเทพบิดร สร้างใหม่เป็นวิหารยอด รื้อหอพระนาคของเดิมเพื่อสร้างใหม่เป็นอาคารประดับเครื่องถ้วยแบบสมัยรัชกาลที่ ๓ ปฏิสังขรณ์พระมณฑป หอพระมณฑิยธรรม ศาลาราย เจดีย์ทอง ๒ องค์ แล้วก็ตกแต่งภายในวัด ทำภูเขามิกระถางปลูกต้นไม้ ตั้งตุ๊กตาหิน สร้างเก๋ง บอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร สร้างเครื่องทรงพระแก้วมรกตอีกฤดูหนึ่ง คือ ฤดูหนาว สร้างรูปยักษ์ขึ้นแทนประภคคู่ตามประตูต่าง ๆ ปฏิสังขรณ์พระปรารค์ ๘ องค์

๑๑ ส่วนในรัชกาลที่ ๔ นั้น ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเพิ่มเติมขึ้น ก็มีงานซ่อมเครื่องไม้เครื่องบน เขียนภาพฝาผนังใหม่ พื้นพระอุโบสถเดิมปูเสื่อทองเหลืองก็โปรดให้ช่างหล่อทองเหลืองเป็นแผ่นอิฐหนาครึ่งนิ้วปูพื้นใหม่ สร้างซุ้มประตูด้านตะวันออก สร้างพระระเบียงตรงที่ต่อใหม่ ต่อนั้นออกไปทำเป็นซุ้มมีพลับพลาเปลื้องเครื่องอยู่ข้างประตู สร้างพุทธปรางค์ปราสาท คือส่วนที่เป็นปราสาทพระเทพบิดรเดี่ยวนี้นี้ ท่านกะไว้ว่าจะเชิญพระแก้วมรกตมาประดิษฐาน แต่พอสร้างขึ้นแล้วเสร็จก็ทรงเห็นว่าเล็กเกินไป ไม่พอที่จะทำพิธีต่าง ๆ จึงไม่ได้เชิญมา โปรดให้สร้างเจดีย์ใหม่คือ พระศรีรัตนเจดีย์ เอากระเบื้องทองมาประดับเสร็จในรัชกาลที่ ๔ พระมณฑปซ่อมแซมเครื่องบน พื้นข้างในพระมณฑปเดิมคาดแผ่นเงินก็สานเป็นเสื่อเงินปูไว้แทน สร้างหอพระคันธารราษฎร์ แล้วก็โปรดให้สร้างหอร่มงขึ้นใหม่ในที่เดิม ส่วนด้านหลังพระอุโบสถนั้นสร้างหอสองหอ คือ หอพระราชมานุสรสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ที่ทรงอุทิศถวายพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงเก่า ส่วนจิตรกรรมฝาผนังก็โปรดให้ชรัวินโฆงเขียนถวาย อีกด้านหนึ่งสร้างหอพระราชมงคานุสรสำหรับไว้พระพุทธรูปปางต่าง ๆ ที่ทรงอุทิศถวายพระเจ้าอยู่หัวในกรุงรัตนโกสินทร์ ตรงกลางระหว่างหอสองนี้สร้างพระโพธิธาตุ เรียกว่า พระโพธิธาตุพิมาน

๑๒ ถึงรัชกาลที่ ๕ ก็โปรดให้มีการบูรณะครั้งใหญ่เหมือนกัน ให้ทำบุษบกข้างในพุทธปรางค์ปราสาท แล้วก็ปูหินทั่วพระอาราม เปลี่ยนตัวไม้ต่าง ๆ ที่ชำรุดทำภายในพุทธปรางค์ปราสาท แล้วทำบุษบกทรงตราแผ่นดิน ๓ แห่ง ที่เรียกว่า พระบรมราชสัญลักษณ์ หรือพระบรมราชานุสาวรีย์ในปัจจุบันนี้ ซ่อมโครงพระมณฑปที่ชำรุด แก่รูปองค์พระศรีรัตนเจดีย์และประดับกระเบื้องทองให้แล้วเสร็จ ลงรักปิดทองเจดีย์ต่าง ๆ ซ่อมพระเจดีย์ทอง ทำแผ่นศิลาจารึกโคลงรามเกียรติ์ที่โปรดให้แต่งขึ้นใหม่ มีคณะกรรมการตรวจแก้ ซ่อมภาพที่พระระเบียง นอกนั้นก็เปลี่ยนอย่างละเล็กละน้อยมีข้อฟ้าใบระกา หลังคา อะไรต่าง ๆ

๑๓ ในรัชกาลที่ ๖ ไม่ได้ทำอะไรเพิ่มเติมขึ้น เพราะว่าในรัชกาลที่ ๕ ทำใหม่อย่างมากจริง ๆ เนื่องด้วยประจวบกับเป็นสมัยที่ฉลองพระนครครบ ๑๐๐ ปี

୧୧

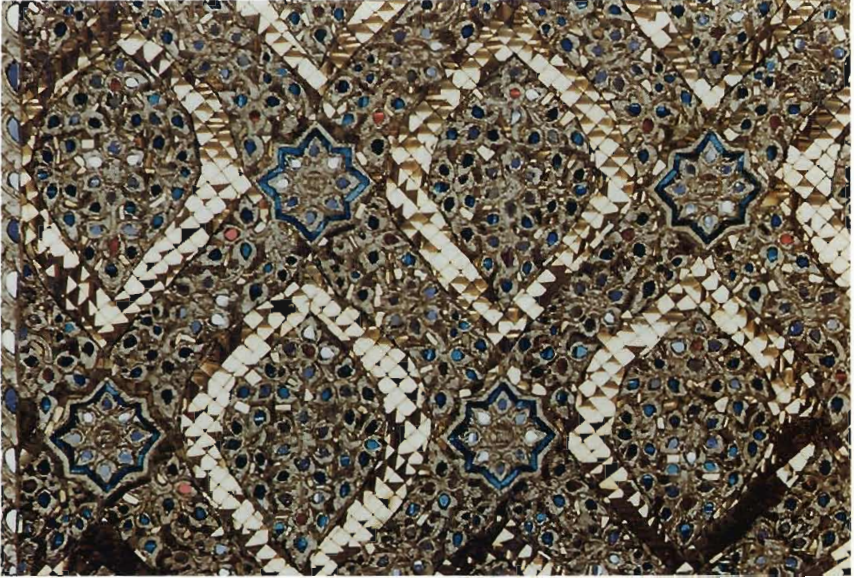
୧୨

จึงถือว่าเป็นงานฉลองใหญ่ พอมาถึงรัชกาลที่ ๗ ก็ไม่ได้สร้างอะไรขึ้นมาใหม่นอกจากซ่อมแซมจากครั้ง ๑๐๐ ปีนั้นมา ทั้งพระอุโบสถ พระระเบียง หอพระมณฑพิธีธรรมหอพระนาก พระวิหารยอด พลับพลา ศาลา อะไรรวมกันแล้วเป็นอันว่าซ่อมเบ็ดเตล็ดหมด

๑๔ พอมาถึงรัชกาลนี้เท่าที่เห็นมาที่จริงเป็นเรื่องก่อนเกิด คือเล่ากันว่าขอมชนิดน้อยแต่กันมาตลอด แต่ว่าก็ไม่ได้ทำใหญ่ด้วยติดเรื่องของงบประมาณ ได้มาแต่ครั้งก็ทำไปเท่าที่มี

๑๕ ภาพพระระเบียงนี้ก็ไม่มีงบประมาณที่จะไปทำ เพิ่งได้มาเมื่อไม่กี่ปีมานี้ที่จริงเป็นส่วนที่เสียหายมาก ต้องจัดเป็นรูปคณะกรรมการดูทั้งด้านวิศวกรรม และด้านศิลปกรรม โครงการซ่อมที่ทำในปัจจุบันเห็นมาหลายปีแล้ว ยังเคยไปยื่นดูเขาทำ พระระเบียงนี้เขียนรูปไปรูปหนึ่ง บางครั้ง ๒ เดือน ๓ เดือน ก็เสียแล้ว เพราะว่าถูกความชื้น และมาใกล้ ๆ เวลาเพิ่งได้งบประมาณมาสำหรับทำให้เสร็จทันเพื่อฉลองพระนครครั้งนี้

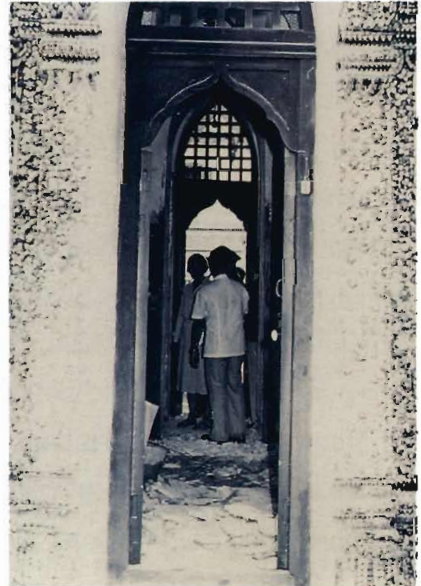
๑๖ ตอนที่มาทำก็เพิ่งเข้ามาเป็นกรรมการกับเขาเมื่อปีเศษ ๆ มานี้เอง ในตอนเริ่มต้นนั้นทางงบประมาณยากเต็มที ดีว่าภายหลังได้จากการบริจาคของประชาชนทั่วประเทศ ให้เอามาวางแผนแล้วก็ซ่อมแซมทำอะไรได้เป็นเรื่องเป็นราว แจกงานกันทำ แบ่งเป็นคณะกรรมการย่อยดูแลรับผิดชอบหลาย ๆ ทาง เช่น ทางด้านศิลปะก็ทำไป ด้านบุญก็ทำ ด้านดูแลเครื่องเงินเครื่องทองที่เป็นงานรายละเอียด ๆ วางแผนต่อเนื่องไปถึงว่า ในอนาคตเราจะต้องมีการวางรูปงานการเข้าชมว่า เราจะเสนออย่างไรให้ผู้สนใจเข้ามาชมวัดพระศรีรัตนศาสดารามนี้มีความรู้ ก็จัดให้มีพิพิธภัณฑ์ขึ้นในอาคารและขอให้ถือว่าทั่วบริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดารามนี้เปรียบเสมือนเป็นพิพิธภัณฑ์ด้วยเหมือนกัน ประชาชนจะได้มาศึกษาวิวัฒนาการการก่อสร้างและงานด้านศิลปะของไทยเราว่ามีการเปลี่ยนแปลงมาอย่างไร ทั้งในด้านศิลปะและในด้านเทคโนโลยี การตกแต่งบริเวณ เราทำอะไรไปเราก็ได้จัดบันทึกเอาไว้รายละเอียดโดยตลอด มีคณะกรรมการอีกคณะที่จะดูแลเรื่องจดหมายเหตุ งานก็ออกมาเกือบจะเสร็จแล้วอย่างที่จะแสดงให้เห็นด้วยภาพต่อไปนี้

17

18

19

๑๗ ภาพนี้แสดงให้เห็นสภาพก่อนบูรณะ เป็นภาพชิงรางวัล ถ้ามว่ามาจาก โหนด เพราะเป็นภาพที่ขโมยกันมาหลายต่อหลายชั้นหลายซ้อน

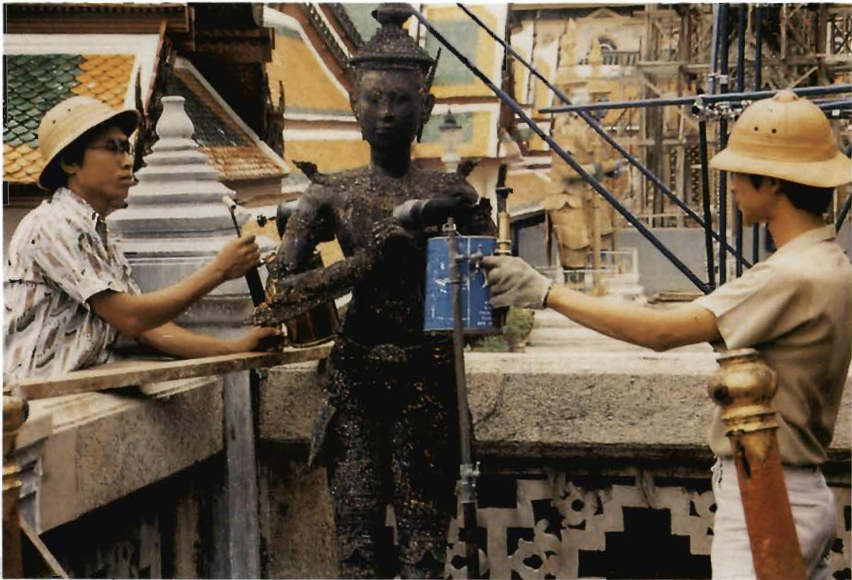
ตรงนี้เป็นพระอุโบสถก่อนการบูรณะ ให้เห็นตรงผนังที่เป็นลายปูนปั้น ที่ทำครั้งรัชกาลที่ ๓ แต่เดิมนั้น ที่ว่าลวงรักปิดทองเฉย ๆ แล้วน้ำฝนชะลงมาทำให้ กระจดำกระด้าง เพราะฉะนั้นรัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้ผูกลายใหม่เป็นลายปูนปั้น ประดับกระจกสีเหลือง ข้างล่างมีรูปครุฑยุดนาค ลายเหล่านี้หมองลงไป ครั้งแรก เรารตกลงกันว่าล้างเฉย ๆ ให้ทำความสะอาด แต่ต่อมาเห็นว่าเนื้อปูนยุ่ยหมดจึงจะ ต้องทำใหม่ ใช้ลายเดิมแล้วก็ประดับกระจกใหม่ ส่วนครุฑยุดนาคก็ปิดทองใหม่ซึ่ง จะเห็นต่อไป

๑๘ ภาพนี้ภายในเพดานพระอุโบสถก่อนการบูรณะ ตัวไม้ข้างบนผู้นึกกัน ว่าน่ากลัวอันตราย ตัวไม้ในที่อื่น ๆ ที่เราสำรวจมาทั่ว ประตูหน้าต่าง ฝาหมุดขนาด ที่ว่ายุ่ยเป็นผง ๆ เลยนึกว่า น่าจะมีบางส่วนที่จะเป็นอันตรายได้มาก ควรจะตรวจ ดูอีกที่ โหนด ๆ ทำแล้วควรจะทำให้ครบ ก็พบว่าผุจึงรื้อทำใหม่เขียนลายใหม่ ช่าง ต้องออกกายกรรมนิดหน่อย เพราะว่าเป็นการทำหลังคาซึ่งอยู่บนที่สูง

๑๙ หอระฆังซึ่งจะต้องซ่อมแซมใหม่ ทำตัวเนื้อปูนใหม่ เพราะยุ่ยเป็นผง เหมือนกันในส่วน และตรงข้างล่างของหอระฆังใช้เป็นส้วม ปรากฏว่าเมื่อเดิน ผ่านมิกลีนออกมารบกวนความสงบของประชาชนที่สัญจรไปมา บางทีก็มีน้ำไหล ออกมาด้วย จึงคิดว่าควรจะทำส้วมนี้ออกไปไว้ที่อื่น หอระฆังควรใช้เป็นหอระฆัง ไม่ควรจะใช้เป็นส้วมอื่น จึงจัดการรื้อออกไป แล้วก็ซ่อมแซมใหม่ กระจเบื้องที่หลุด ก็ต้องเผาใหม่ ทำใหม่ทั้งหมด

๒๐ ภาพนี้แสดงให้เห็นเพดานหอระฆังว่าผุกร่อน ปูนหลุดและสีก็กะเทาะออก

๒๑ กระจเบื้องกระจกและปูนปั้นซุ้มประตู ตรงฐานไฟที่ตรงพระมณฑป กระจกประดับหลุดมีแต่โครงรักและปูนกระเทาะ หตุโตหมทั่ว ๆ ไป

၆၆

၆၇

၆၉

๒๒ สัตว์หิมพานต์ซึ่งมองดูแล้วรู้สึกว่่า ค่อนข้างจะดูกะปุกกะปุยอยู่หน่อย คือว่าซ่อมกันมาหลายคราวจนกระทั่งไม่เห็นรูปเดิมแล้ว เพราะวิธีซ่อม สมัยก่อนนี้จะลงรักก่อนที่จะปิดทอง พอทำใหม่อีกทีก็ลงรักไปอีก ตกลงรักพอกเสียจนลวดลายต่าง ๆ ไม่ทราบหายไปไหนหมด รูปทรงบุตไปบุตมา ทีนี้เราก็ตัดกันว่าซ่อมครั้งใหม่นี้เราไม่ปะแล้ว สำรอกรักออกมาได้เป็นจำนวนมาก ทำให้เห็นโครงเดิมที่เป็นรูปหล่อเป็นฝีมือของเราในสมัยก่อนซึ่งมีเทคนิคสูง

๒๓ ภาพนี้คือมารแบกที่ฐานพระเจดีย์ทอง สีเส้นเสื้อผ้าทั้งลิงทั้งยักษ์หลุดหายหมด ชำรุดมาก เดิมมีสีประจำซึ่งจะบอกให้ทราบว่า เป็นตัวละครตัวไหน ยักษ์ตัวไหน ชื่ออะไร นี่ก็บอกไม่ได้ มองไม่เห็นเลย

๒๔ นี่เป็นส่วนที่ยังมีเหลืออยู่บ้างเป็นบางตัว ตัวไหนที่เหลืออยู่ หรือเห็นอยู่บ้างก็ใช้เป็นตัวอย่างได้

๒๕ ในปราสาทพระเทพบิดร เห็นได้ว่า พระบรมรูปรัชกาลที่ ๔ ทองที่หล่อเริ่มหมอง แต่ที่เห็นหมองมากที่สุดคือพระบรมรูปรัชกาลที่ ๑

๒๖ พระมณฑปส่วนยอดของเดิม

୧୯

୨୦

๒๗ หอพระมณฑิยธรรมมีฝุ่นจับมากและบางห้องฝุ่นก็ชะสีออก การซ่อมเราต้องขัดล้างแล้วก็ปิดทองใหม่ ฝาไม้เรียบต้องปรับให้เรียบแล้วเปลี่ยนกระเบื้อง

๒๘ นี่เป็นหน้าบัน ทองลอกหมดต้องปิดทองใหม่

๒๙ ภาพนี้แสดงตรงฝาผนังไม้เรียบ แต่ว่าจะสังเกตเห็นสัดส่วนสถาปัตยกรรมที่งามมาก เพดานปรากฏว่ามีน้ำไหลเป็นทาง ๆ น้ำฝนรั่วชะสีออกไปหมด

๓๐ ที่อยู่ของนก นกไปเกาะทำรังและเหาะ พูดถึงนกนี่ก็เป็นศัตรูตัวฉกาจ เราพยายามทำสงครามรบกับนก ซึ่งรบไม่ค่อยชนะ เพราะว่าเราทำการอยู่ในวัด จะทำอะไรก็ต้องยัง ๆ เพราะกลัวบาปกลัวกรรม เราพยายามคุมกำเนิดก็แล้ว เอาอะไรให้กินที่จะทำให้เป็นหมัน จัดการตอนอะไร ๆ เป็นพันเป็นหมื่นตัว แต่ก็ทำได้เพียงส่วนน้อยเท่านั้น นี่ก็ไปลองไปปรึกษาที่อังกฤษ บอกว่าให้เอายาชนิดหนึ่งมา ทาตามส่วนต่าง ๆ ของอาคาร คือเขาได้ศึกษารวมชาติของนกแล้ว พบว่ามีจิตวิทยานก นกมี ๒ อย่างคือ พวกนกพิราบป่าอยู่ป่าเกาะต้นไม้ แต่พวกที่เกาะอาคารเป็นนกพิราบเมือง เกลียดอะไรที่มีลักษณะหยุน ๆ มั่น ๆ ที่นี้ถ้ามียาไปทาแล้วนกมันเกลียด นกก็ไม่กล้าเกาะ ปรากฏว่าได้ผลดีอยู่พักหนึ่ง ตอนหลัง ๆ พอฝุ่นชักจับบนก็เลยนึกว่าอย่างเดิม ชักมานิด ๆ แล้ว ถ้าฝนตกก็คงจะทำให้ดีขึ้น

๓๑ ชும்หน้าต่างหอพระมณฑิยธรรม เห็นว่าลายรดน้ำลบเลือนหมดแล้ว ต้องทำใหม่หมด เขียนตามลายเดิม

๓๒ ปูนที่ฉาบตรงที่ชุ้มประตูหน้าต่างที่พระวิหารยอดมูย ยอดกระเบื้องหลุด กระเบื้องกระเทาะหมด มุขตรงหน้าบันวิหาร ปูนหมดเลย

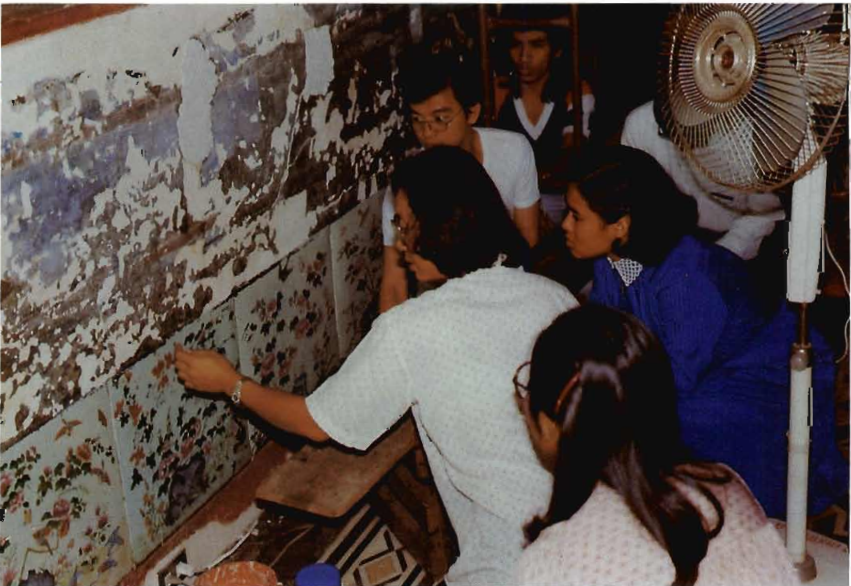
๓๓ ข้างหน้าปูนยุ่ย ลองทอดสองจับดูแคะ ๆ ไป ออกมาไม่ใช่ปูน แต่เป็นทรายและ ๆ ร่วงลงมาต้องทำใหม่ ลายพระอาทิตย์หลุดแหวงไป ปูนยุ่ยเป็นผงทราย

๓๔ ตรงนี้กระเบื้องก็หลุดหมดแล้ว

๓๕ ภาพนี้เป็นภาพระหว่างกำลังทำดาวเพดานพระอุโบสถใหม่

က၁

က၂

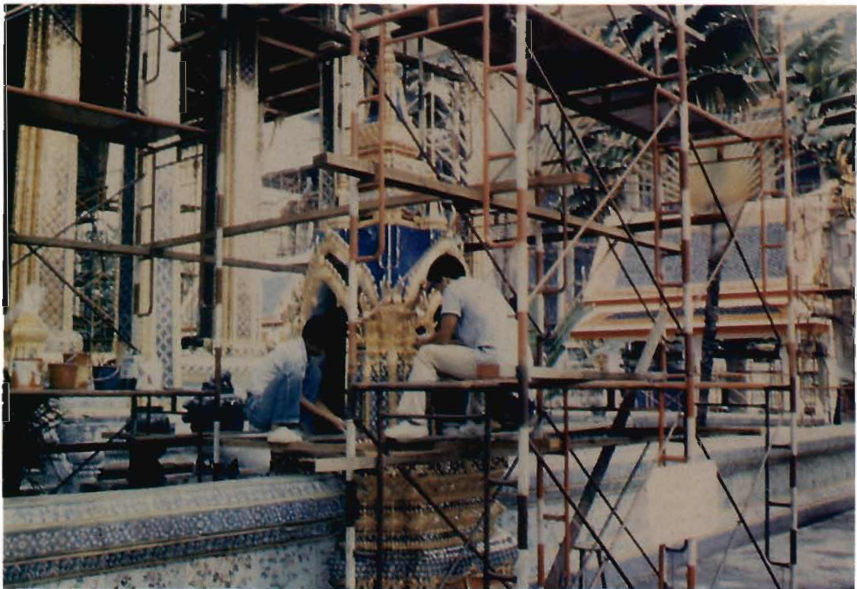
๓๖ ภาพนี้คือ นั่งร้านในพระอุโบสถเพื่อทำงานซ่อมเพดาน และฝ้าผนัง ตอนที่เรทำฝ้าผนังเขาบอกว่าให้เราซ่อมภาพฝ้าผนังไปด้วย คือมีหลายส่วนที่เราจะอุดช่อง เพราะว่าตรงที่เป็นภาพเขียนนั้นมีช่องน้ำฝนไหลผ่านตามปูนซึ่งรั่ว ทำให้ภาพเขียนเสียหาย จึงต้องขึ้นไปซ่อมหลังคาซ่อมภาพในเวลาเดียวกันเพื่อทันทไป การตั้งนั่งร้านแต่ละครั้งโกลาหลมาก และคนที่ทำงานต้องขึ้นไปอยู่บนนั้นหมด จนกระทั่งเราเรียก โมเคิลแองเจิลโลเมืองไทย ช่างเขียนก็ขึ้นไปเขียนอยู่ข้างบน ทำท่ากายกรรมต่าง ๆ หงายท้องขึ้น ตอนหลังข้าราชการผู้ใหญ่มีศรัทธาแรงกล้าก็อยาก จะขึ้นไปทำบางส่วน ไปซ่อมแซมด้วยตนเอง บางคนถึงขนาดขึ้นไปเซ็นหนังสือ บนนั่งร้านก็มี นับว่าได้บุญแรงมาก

๓๗ นี่เป็นการซ่อมภาพจิตรกรรมขบวนพยุหยาตราทางชลมารค ตรงนี้มีความสำคัญ เพราะถือว่าเป็นตำราการจัดขบวนพยุหยาตรา การซ่อมเราก็ต้องใช้กระบวนการวิธีการต่าง ๆ อยู่เหมือนกัน อย่างตอนที่ซ่อมภาพจิตรกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งตรงระเบียบที่เป็นภาพรามเกียรติ์ ปรากฏว่ามีปัญหาอยู่มากเรื่องความชื้น ก่อนนี้จึงใช้ฟิล์มที่ไค้ต อุดรอยรั่วตรงข้างบนแล้วก็ปรับผนังใหม่เป็นอย่างดี พอเขียนมาก็ชื้นอีก เพราะว่าฝนมันตกเข้าไปข้าง ๆ คือแก้ปัญหานี้ ออกปัญหาโน้น

๓๘ การซ่อมเรามีกระบวนการชำระล้างสิ่งสกปรกต่าง ๆ โดยใช้กระดาษชนิดหนึ่งที่เรียกว่า เปเปอร์ เพาว์ ต้องสั่งมาจากอิตาลีเอามาปะเพื่ออุดความเค็ม และความชื้น มีอาจารย์ฝรั่งมาช่วยดูให้ด้วย ช่วยเป็นผู้ไปซื้อให้

၈၄

၈၅

๓๙ ภาพนี้ คือพื้นภายในกำแพงแก้วระดับไม้เสมอ เมื่อฝนตกน้ำจะท่วมขัง จึงต้องปรับพื้นใหม่ เพราะเวลาน้ำขังแล้วจะไปทำลายตัวอาคารอย่างมาก เราทำโครงเหล็กเทคอนกรีตแล้วก็ปูหินแกรนิตทับ ซึ่งทนทานมาก

๔๐ ชุ้มเสมาซึ่งมีอยู่ตามมุมพระอุโบสถ ก็ซ่อมใหม่

୧୧

୧୨

๔๑ ส่วนซุ้มนี้เก็บกระจากจากของเก่า เลือกมาจากทั่วบริเวณทั้งวัดเลย ได้มาแค่นี้เอง ทำได้เพียงซุ้มเดียว เพื่อให้เป็นซุ้มของวัสดุเดิม เหลือไว้ให้เห็นว่าโครงสร้างเดิมแล้วก็ตีวัสดุเดิมจะมีหน้าตาเป็นอย่างไร

๔๒ ตรงพนมหมากประดับกระเบื้องนั้น เราจะมีส่วนหนึ่งเป็นส่วนเก่าลายเก่า อีกส่วนหนึ่งกำลังจะเขียนลายใหม่ พนมหมากของฝั่งทางสี่เหลี่ยม ๆ เป็นของเก่า ส่วนทางดำ ๆ เตรียมที่จะประดับใหม่

๔๓ ซุ้มบุษบกพระบรมราชสัญลักษณ์ กำลังลุดตัวอักษร

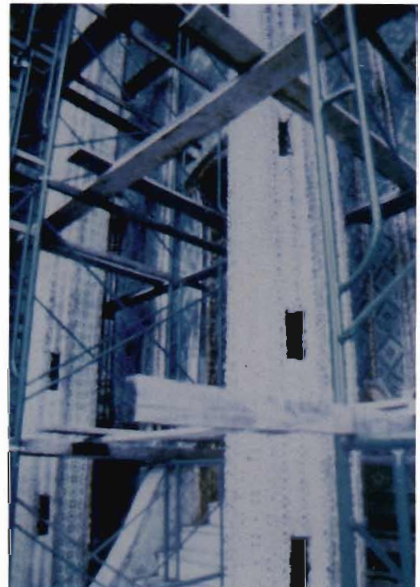
๔๔ นี่คือการเขียนซ่อมมารแบก เขียนหน้ายักษ์บนพระเจดีย์ ซึ่งเราเอาแบบอย่างมาจากหัวโขน

୧୧

୧୨

୧୩

๔๕ ภาพนี้คือ เสาปราสาทพระเทพบิดรซึ่งแกะออกมา ตอนแรกสงสัยว่าทำไมแกะออกมา ก็ซ่อมเสริมความมั่นคงฉีดย้ำปูนเข้าไป ปรากฏว่าฉีดย้ำไปเท่าไร ๆ เกิดลักษณะที่ว่าฉมเท่าไรไม่รู้จักเต็ม ฉมเท่าไรก็หายไป ๆ จึงสงสัยกันว่าจะเป็นอย่างไร มีอะไรเกิดขึ้น ก็ลองเจาะดูข้างใน เอากล่องถ่ายเข้าไปข้างใน ปรากฏว่าไม่เห็นอะไรเลย...(ทรงพระสรวล) ปรากฏว่าข้างในแทนที่จะเป็นเสาตันทั้งต้นกลับเป็นเสากลวง

๔๖ รูปนี้ข้างในเป็นไม้ซึ่งผุมากแล้วและก็บางส่วนมีรอยไหม้ไฟ คือจากบันทึกหลักฐานในจดหมายเหตุการบูรณะปราสาทพระเทพบิดร เราบู๊วว่าตอนสมัยรัชกาลที่ ๔ สร้างเป็นพุทธปราสาทปราสาท พอดตอนปลายรัชกาลที่ ๕ เกิดไฟไหม้ขึ้นแล้วก็มีการบูรณะเครื่องบนแต่ก็ไม่มีหลักฐานว่าโครงสร้างของอาคารหลังนี้เป็นอย่างไร กลัวว่าข้างในจะมีไม้ผุอยู่ จึงต้องเจาะเป็นช่อง ๆ เสี่ยงเจาะทดลองดู

๔๗ ปรากฏว่าไม้ที่อยู่ข้างในกลายเป็นถ่านไปอย่างนี้ก็มี

๔๘ ได้ถ่านจากข้างในเสาที่ปราสาทพระเทพบิดร ซึ่งอาจเป็นอันตรายมากนับว่าโชคดีที่เกิดไปพบเข้า

๔๙ วิธีแก้ไขเราใช้เหล็กไร้สนิมใส่เข้าไปแล้วเทคอนกรีต ใช้น้ำปูนผสมยา Epoxy ฉีดย้ำเข้าไปเพื่อให้ยึดอิฐของเสาแต่ละต้น เป็นหลักที่จะรับน้ำหนักได้ต่อไป และเพื่อประสานแทนปูนสอที่เสื่อมสภาพแล้ว

៤០

៤៣

๕๐ ภาพนี้กำลังซ่อมภายนอกปราสาทพระเทพบิดร

๕๑ นี่กำลังปรับปรุงร่างของกาบพรหมสรีที่ตรงบริเวณปราสาทพระเทพบิดร ตอนไปดูเขาซ่อม ได้สังเกตอะไรหลายอย่างที่แต่ก่อนเดินขึ้นลงหลาย ๆ เทียวไม่ได้สังเกตเลย มีบางส่วนที่นึกว่าเป็นกระเบื้อง แต่เดินเข้าไปดูเข้าจริง ๆ กลายเป็นฉนวนปิด แล้วตอนเราซ่อมใหม่ ๆ เครื่องฉนวนปิดอันนี้ชนิดเดียวนี้ขึ้นละตั้ง ๕๐๐ บาทบ้าง ๓๐๐ บาทบ้าง ช่างที่ทำนี่ก็เรียกว่าทำได้ดี แต่ทำไมเหมือนโบราณทีเดียว เพราะว่ามันยาฉนวนปิดของเรามีสีจำกัด น้ำยาฉนวนปิดนี้ผสมไม่ได้ด้วย เพราะเป็นแร่ ส่วนกระเบื้องที่ทำนี่ ซ่อมใช้ของใหม่ ปรากฏว่าผู้รับเหมาแต่ละท่านก็แย่งไปตาม ๆ กัน เพราะว่ามันชนิดเดียวถ้าเผาขึ้นมาก็ ๖๐ บาท อย่างขึ้นใหญ่ ๆ หน่อยก็เป็นพันบาทเลยทีเดียว

๕๒ นี่ปูนปั้นตรงบันไดปราสาทพระเทพบิดร

๕๓ ภายในปราสาทพระเทพบิดรตอนกำลังซ่อมอยู่ จะเห็นว่าแต่ก่อนนี้ตรงลายภาพฝาผนังเป็นรูปอุณาโลม มองเป็นลายต่างเป็นจำ ๆ เพราะว่ามันน้ำฝนชะเข้ามา บางฝาผนังก็เสียไปหมด เพราะฉะนั้นเราต้องซ่อมลายใหม่ทั้งหมด เขียนตามลายเดิม ส่วนพระบรมรูปรัชกาลที่ ๑ นั้น กระดำกระต่างมากทีเดียว เราหารือกันว่าจะซ่อมอย่างไรดี ตอนแรกคิดว่าเป็ยกทองทาก็จะสวยงามดี แต่ว่าค่าใช้จ่ายก็จะสูงมากไปตามราคาทอง ซึ่งตอนนี้ก็แยแล้ว เพราะว่าระยะที่เราซ่อมอะไรต่าง ๆ เป็นระยะที่ทองมีราคาขึ้นสูงที่สุด แต่ทำไมไม่ใช้ปัญหา เรื่องใหญ่กว่านี้ยังมีอีก การซ่อมพระบรมรูปองค์นี้ไปถามช่างต่าง ๆ จนทั่ว ตัวเองถามเองเลยว่าจะทำให้ได้ไหม หลายคนสิ้นศรัทธาและบอกว่าไม่เอาด้วยกลัวบาปกรรม เพราะว่าวิธีเป็ยกทองทา ต้องใช้ไฟลนไล่ปรอทเวลาทำเสร็จแล้ว ช่างบอกว่าไม่กล้า ของคนกราบคนไหว้ไปทำอะไรก็กลัวไปหมด หรือ ไม่ก็จะให้หลังรักปิดทองยิ่งหนักเข้าไปใหญ่ แย่ ออกมาคงจะไม่งาม สุดท้ายจึงตกลงกันว่าล้างออกก็แล้วกัน พอล้างเสร็จเรียบร้อยผลออกมา ก็งามดี

๕๔ อันนี้เป็นกายกรรมอย่างหนึ่ง

๕๕ พระบรมรูปรัชกาลที่ ๓

၆၆

၆၇

๕๖ จะให้เห็นขั้นตอนที่จะไปขัดล้างพระบรมรูปต้องทำอะไรละเอียดประณีตมาก โปรดสังเกตว่าช่างแต่ละคนต้องมีป้ายชื่อมีรูปติดหมดทุกคน ทั้งช่างใหญ่ ช่างน้อย ช่างกลาง ผู้ที่ไม่ได้เป็นช่าง กรรมการและกรรมเก็นทั้งหลายแหล่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่ทำงานในพระอุโบสถ ต้องติดป้าย และถ้าตอนที่อยู่ในพระอุโบสถนั้น ต้องมีการค้นด้วย ค้นเหมือนกันหมด ผู้ใหญ่ผู้น้อยไม่ได้มีการยกเว้นว่านี่เป็นคนใหญ่ คนโตไม่ค้น แล้วค้นแต่ผู้น้อย ค้นให้เหมือนกันหมดทุกคน ก็ตัวอย่างหนึ่ง เพราะไม่มีการโกรธกัน

๕๗ นี่ก็เป็นรูปหนึ่ง เป็นการขัดล้างพระบรมรูปรัชกาลที่ ๕

๕๘ นี่ให้เห็นการเซาะสนิมออกเพราะมีสนิมบางชนิดที่เป็นอันตรายต่อเนื้อโลหะ

๕๙ นี่กำลังใช้น้ำยาล้างทำความสะอาดตรงฐานพระบรมรูป จะเห็นว่าเป็นทองเหลืองสวยงามมากเวลาล้างเสร็จเรียบร้อยแล้ว

๖๐ เขียนภาพการเขียนภายในประสาทพระเทพบิดร ตรงใกล้ ๆ กับหน้าต่างลายรดน้ำตรงวงกบพระบัญชา

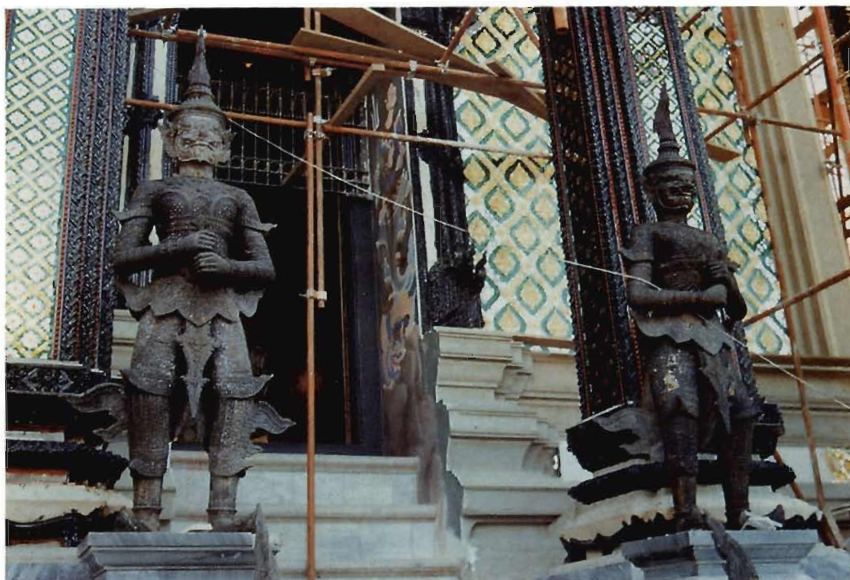
๖๑ ตอนนี่กำลังถึงขั้นเขียนเสร็จแล้ว กำลังเช็ดรัก

๖๒ ภาพการปิดทอง วิธีการปิดทองต้องใช้ช่างผู้ชำนาญเหมือนกัน ปิดทองนี้ไม่ใช่ของง่าย ๆ ถ้าจะปิดกันแบบแค้นนั้นก็ทำได้ แต่ว่าทองที่ปิดไปเวลาแค้นนี้เป็นทองอย่างถูก ๆ ส่วนอย่างนี้แผ่นหนึ่งก็ตกสามบาท เป็นทองแท้ เวลาปิดต้องปิดด้วยความระมัดระวัง ถ้าไม่ชำนาญ ปิดไปจะเปลืองทองมาก คนที่ไม่เป็นทำแล้วจะไม่ถูกว่าลายตรงไหนจะปิดให้ประหยัดทองมากที่สุด โดยเฉพาะเวลาปิดลายนูนขึ้นทำได้ยากเพราะว่าปิดกับรัก สมัยใหม่มีคนเล่าให้ฟังว่าเตี้ยวันเข้ามีร้านหนึ่งที่ขายสีที่ทาแล้วปิดทองง่าย เป็นของสมัยใหม่ ถ้าปิดบนรักนี้ต้องเป็นคนที่มีความสามารถจริง ๆ เวลาปิดอยู่ข้างนอกก็ต้องทำกระโจมแล้วก็เข้าไปอยู่ข้างในกันลม

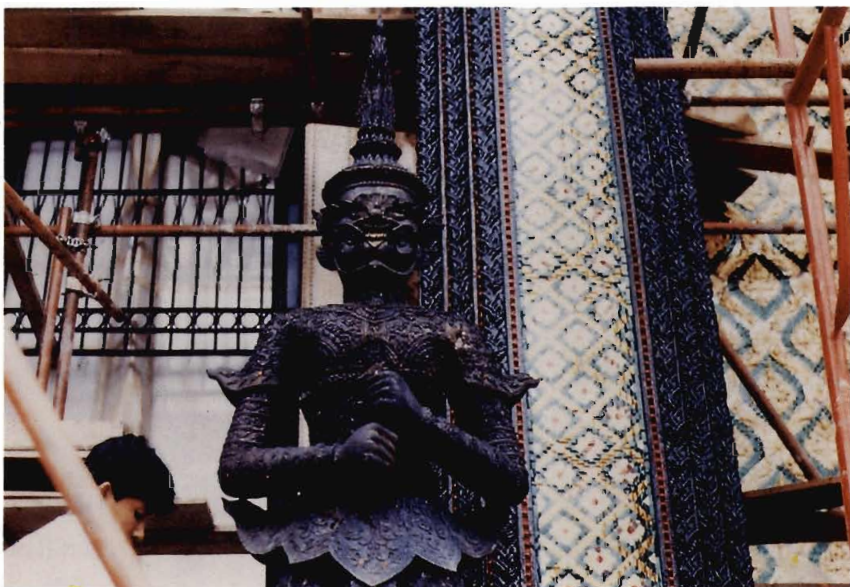
๖๓ นี้แสดงให้เห็นเวลาปิดทองลายรดน้ำตรงบานพระบัญชา

๖๔ นี้ตอนกำลังจะเตรียมที่จะปิดทอง บางส่วนก็ใช้ลกรัก บางส่วนก็ใช้

Epoxy ผสมสีดำ

၆၄

၆၅

๖๕ ตรงนี้อยู่บริเวณทางขึ้นพระมณฑป ท่านผู้ใหญ่หลายท่าน บอกกันว่า เป็นฝีมือครูดำ ที่เรียกฝีมือครูดำนั้นมีหลายท่านที่เข้าใจผิดว่าเป็นคน จริงๆ แล้วไม่ใช่คน แต่เป็นหัวโขนองค์หนึ่ง ที่ในสาส์นสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชว่าไว้ว่า “ครูดำ” เพราะว่าหาซื้อผู้ทำไม่ได้ แต่ว่าฝีมืองามเหลือเกิน พอใครเห็นฝีมือที่ลักษณะคล้ายคลึงอย่างนี้ก็เหมาเรียกว่าครูดำไปหมด ที่เรียกหัวโขนนั้นว่าครูดำ เพราะไม่ได้มีการปิดทอง เขียนลายปล้อยลงรักไว้ดำ ๆ

๖๖ นี่ก็ยักซ์ตนหนึ่ง ท่านบอกว่าคงเป็นฝีมือครูดำเพราะว่ามีความงามมาก

୧୩

୧୪

๖๗ บันไดทางขึ้นที่เราเปลี่ยนหินอ่อนใหม่หมด พุดถึงหินอ่อนต่าง ๆ นี้เราพยายามใช้วัสดุที่มีในประเทศ ไม่ต้องสั่งเข้าเลย ตอนที่พุดถึงว่าหินเมืองจีน ตอนไปเมืองจีนก็พยายามไปดูหิน ไปคุยตามเขา สังเกตเห็นว่า หินที่ส่งมาเมืองไทยไม่ค่อยดีเท่าไร ของที่โน้นใช้หินอ่อนดีกว่าของเรา หินอ่อนไทยก็สวยมาก การซ่อมครั้งนี้ใช้หินอ่อนจากสระบุรี

๖๘ นี้กำลังประดับกระจก

๖๙ ในพระมณฑปที่ว่าเป็นเสื่อเงินนั้น สำรวดดูแล้วปรากฏว่ามีหลายแห่งชำรุดเป็นรูโหว่ ช่างบอกให้เอาออกเข้าพิพิธภัณฑไป แล้วก็สานใหม่เลยทั้งผืนจะง่ายกว่า แต่ก็อยากจะให้ลองซ่อมลองทำจึงเอาช่างมาซ่อม

๗๐ คุณป้าคนที่มาสานเสื่อนี้แกก็ไม่เคยสานเงินสานทองอะไรมาก่อน เป็นช่างสานกระบุงธรรมดาแล้วให้มาทำ ถามดูว่าเป็นอย่างไร แกบอกว่ายลำบาก เพราะเงินนี้แข็งมากสานแล้วเจ็บมือ แต่ว่าก็ทำได้สวย และเทียบกับฝีมือเดิมได้

๗๑ ตุ่มกในพระมณฑป ตู้อุพระธรรมองค์ที่บอกว่าย่าเดิมใส่พระไตรปิฎก แต่ไปเปิดดูปรากฏว่าไม่มีพระไตรปิฎก เข้าใจว่าย้ายไปหอพระมณฑปเรียบร้อยแล้ว ส่วนไม้ทราบว่าอยู่ในหอสมุดแห่งชาติหรือไม่ แต่ว่าในนี้มีพระพุทธรูปอะไรไม่ทราบใส่ไว้ ส่วนความงามอยู่ที่ตูใบนี้ ฝีมือยอดเยี่ยม

๗๒ ตรงนี้เป็นภาพจับ เรื่องรามเกียรติ์ทั้งนั้น ม.ร.ว.มิตราภรณ์เคยลอกแบบไว้แล้วให้ช่างทำจำลองเป็นแผ่น ๆ ทำมาตั้งหลายปีแล้ว เท่าที่เคยดูในสมัยนี้จะหาช่างตัดตุ้มที่เป็นเส้นละเอียดยาก ทั้ง ๆ ที่เครื่องมือดีกว่า ตัดตุ้มจะคอคหักไปบ้าง บางทีเห็นที่เขาทำใหม่พอลงสมุกแล้ว สมุกมันยุบลงไปไม่เรียบเสมอบนเนื้อเดียวกันบ้าง

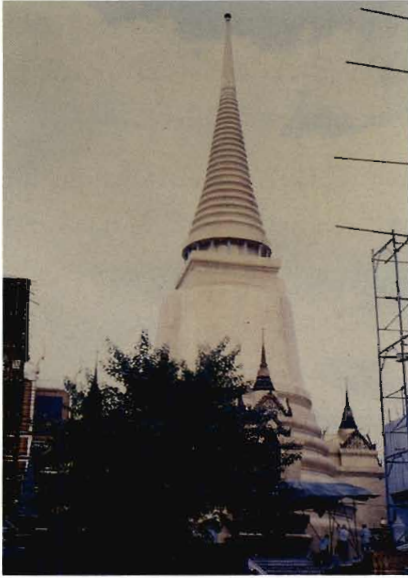
๗๓ นี่ปลวกกิน ต้องกำจัดปลวก แล้วหาช่างที่มีฝีมือดีมาซ่อมตรงรอบ ๆ นี่เป็นยักษ์กระบองหลุด กระบองหาย หายไปทั้งตัวก็มี ต้องซ่อมแซมกัน

๗๔ เรื่องจัดการทำความสะอาด ช่วงตอนที่ทำความสะอาดมุกอะไรนี้ทั้งบาน ประตูหน้าต่าง ตอนแรกกะเอาเด็กลูกศิษย์ที่โรงเรียนนักเรียนนายร้อย ซึ่งอาสางานเอาไว้ว่าจะมาช่วยชำระกัน กะว่าผลัดเวรมากันวันละ ๑๐๐ คน แต่ว่าตรงนี้ให้ทำไม่ได้เพราะว่าไปสำรวจดูข้างบนแล้ว มีหลายส่วนที่ไม่ผู้หมด เหลือแต่รักเป็นตัว จับเอาไว้ จะต้องซ่อมแซมก่อนแล้วใช้ช่างที่ชำนาญค่อย ๆ ล้าง ค่อย ๆ ทำไป

๗๕ การประดับกระเบื้องลวดลาย ใช้ชามหน้าตาลาย ๆ ชามก้วยเดี่ยว สิ่งทำมาแล้วก็ตัดเป็นชิ้น ๆ ให้ได้รูปร่างโค้งตามที่ต้องการ

๗๖ ยักษ์ทำใหม่แล้วก็พ่นน้ำยากันความชื้น กันพีชขึ้น

๗๗ ในรูปที่แล้ว ๆ มาทั้งเจดีย์และอาคารต่าง ๆ เรื่องพีชนี้เป็นปัญหาสำคัญมาก เพราะวานก เพื่อนเก่าที่มาอยู่เป็นหมื่น ๆ ตัว แต่ก่อนนี้ในวังยังมีคนต่าง ๆ ที่ชอบเลี้ยงนก เอาข้าวมาโปรย นกเลยมากันใหญ่ นี่ไปห้ามหมดแล้ว มาถึงก็มาถ่ายมูลซึ่งมีเมล็ดพีชอยู่ไว้ ต้นไม้ก็ขึ้นกันเบิกบาน ตอนแรกไม่รู้จะทำอย่างไร ก็ให้เอายาปราบกำจัดศัตรูพีชไปโรย ๆ เอาไว้ มีผู้ชี้หลังว่า ยาพวกนี้พอทิ้งไว้นาน ๆ

၈၈

၈၉

เราไม่ได้ทำซ้ำอีกจะกลายเป็นปุ๋ยยิ่งดีหนักเข้าไปใหญ่ แล้วตอนหลังยาชนิดนั้นเขาห้ามไม่ให้นำเข้าประเทศเพราะเป็นอันตรายอย่างไรไม่ทราบ ก็เลยเลิก ตอนนี้อาออกหมดแล้ว คิดว่าจะหามาตรการป้องกันต่อไป

๗๘ พระเจดีย์องค์นี้ที่ก่อสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ แล้วประดับโมเสกเสร็จในสมัยรัชกาลที่ ๕ แต่ในรัชกาลต่อ ๆ มา ก็ตามยังประดับกันไปเรื่อย ๆ พอมีทุนมีงบประมาณก็ประดับกันไป แล้วต้นไม้ก็ขึ้นกัน ต้องเอาออกประดับใหม่ ซูลมุนกันอยู่อย่างนั้น เทียนนี้อาออกหมดแล้วก็ทำพื้นปูนปรับให้ดี แล้วเอาโมเสกซึ่งมาจากประเทศอิตาลีมาประดับ มาซ้ำเกือบไม่ทันการ แต่ก็เสร็จทันจนได้

๗๙ กำลังประดับโมเสกทอง เสร็จแล้วก็ใช้ปูนผสมทองสอดตามร่องต่างๆ

๘๐ ปลียอดของพระวิหารยอดซึ่งด้านหนึ่งยังพอใช้ได้ อีกด้านหนึ่งไม่ใช่ไม่ได้แล้ว ไม้พวกนี้ถ้าจับแล้ว ยุ่ยเปื่อยเป็นชิ้น ๆ เราต้องเอาเหล็กไว้สนิมมาเสริมเป็นแกนแล้วก็ใช้ไม้ใหม่ ส่วนที่เป็นของเก่ายังดีก็เก็บเอาไว้

๘๑ กำลังประดับกระเบื้องที่กาบพรหมสตรงพระวิหารยอด

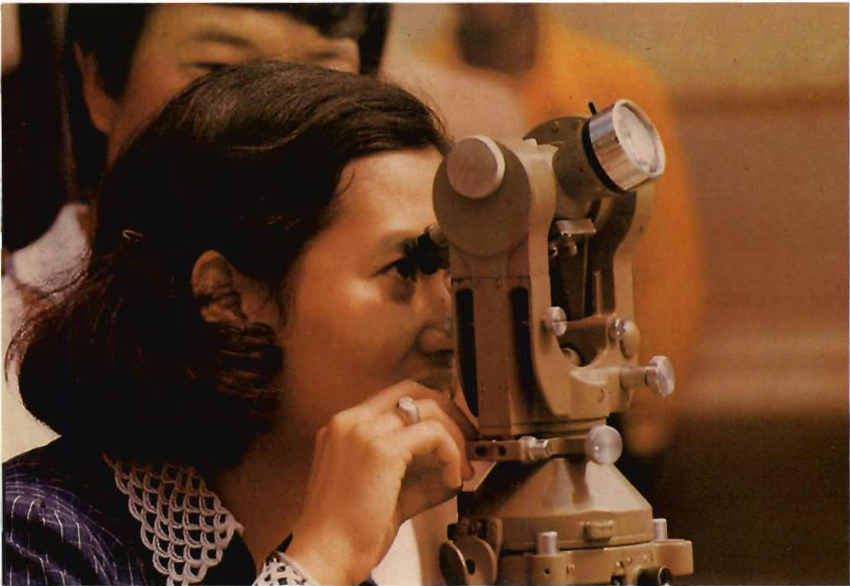
๘๒ เจาะช่องที่จะเสริมความมั่นคงและฉีด Epoxy ผสมปูน

๘๓ ช่างสองคนกำลังประดับกระเบื้อง

๘๔ การปิดทองตรงห่อพระนาค

၃၅

၃၆

๘๕ รูปหอพระนากเหมือนกัน เดิมจะทำน้อยเดียวเพราะงบประมาณไม่มาก ตอนหลังได้งบประมาณเพิ่ม ทำตงนี้แล้วก็พอดีมีก็ทำต่อไปเรื่อย ๆ ปิดทองประดับกระจกใหม่จวนเสร็จเรียบร้อยแล้ว

๘๖ ภาพนี้มองจากข้างนอกจะเห็นพระเจดีย์ ๘ องค์

๘๗ เรากำลังถ่ายรูปด้วยกล้องซึ่งซื้อมาใหม่ กรมศิลปากรซื้อมาใหม่ ด้วยการกราบขอร้องขี้ปากพระแก้วท่าน ใช้กล้องคู่จะได้ภาพสามมิติ โดยที่ไม่ต้องย้ายกล้อง จึงได้ขอยืมอีกเครื่องหนึ่งจากจุฬา ฯ พอดีจุฬา ฯ เขามีอยู่ก่อนแล้วก็เอามาตั้งรวมกัน การถ่ายรูปทางศิลปากรก็กราบขอเงินจากพระแก้วอีกตามเคย มีเครื่องร่างแผนที่เครื่องหนึ่ง แต่เดิมเราทำแปลนทำแผนที่ซึ่งต้องใช้เวลามากเพราะมีรายละเอียดมาก ทำให้เสียเวลา แล้วขึ้นไปวัดซึ่งอาจจะผิด ทำแปลนอาจทำผิดเพี้ยนไปได้ เพราะว่ามือคนมีความเที่ยงไม่แน่นอน สู้ทำด้วยเครื่องไม่ได้ อีกอย่างหนึ่งต้องทำกายกรรม ห้อยโหนโจนทะยาน อาจจะทำให้ตกลงมาได้ เสียงบประมาณค่าคนไปวัดไปทำ ถ้าเราใช้กล้องถ่ายรูปภาพสามมิติ แล้วใช้เครื่องร่างแผนที่ร่างออกมาจากรูปถ่ายนี้จะทำให้มีความถูกต้องสูงและสะดวกรวดเร็ว รายละเอียดต่าง ๆ เราสามารถจะกลับมาย้อนดูได้หมด เพราะว่าอยู่ในภาพทั้งนั้น เราไม่ต้องกระทบกระเทือนถึงวัสดุเลย เช่นที่หลังจะทำจะถอดแบบรูปทรงต่าง ๆ ก็ไม่ต้องใช้วิธีถอดแบบออกมา เราสามารถวัดจากรูปภาพนี้ได้เลย ไม่ต้องกระทบกระเทือนวัตถุ เพียงแต่เราวัดทางพื้นดิน ใช้กล้องที่ไอเดอร์ไรท์ธรรมดาวัดมุ่มเป็นจุดควบคุมเอาไว้ นอกนั้นก็วัดเอาจากภาพถ่ายได้ กล้องนี้ซื้อมาเมื่องานเกือบจะเสร็จแล้ว แต่ก็ได้ใช้ประโยชน์ในการถ่ายรูปวัสดุบางอย่าง เพราะรูปที่ถ่ายออกมาได้ชัดเจน เห็นรายละเอียดมาก แดมขอบเขตครอบคลุมกว้างขวาง ทำให้เราทวนไปได้ รวดเร็ว มีความเที่ยงตรงสูง ตรงนี้อยากจะบอกว่าทางจุฬา ฯ อาจจะใช้ของเราในกิจการต่าง ๆ ได้ ใช้ด้วยกัน โหน ๆ ซื้อมาแล้วทุกหน่วยราชการย่อมควรจะได้อาศัยให้เกิดประโยชน์ได้เท่าที่ควร

၆၆

၈၆

๘๘ นอกเหนือจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ยังมีงานปฏิสังขรณ์บางส่วน อยู่ในพระบรมมหาราชวัง เช่นที่ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ตรงนี้เหมือนกันเป็น ตัวอย่างของการใช้เครื่องมือเทคโนโลยีสมัยใหม่ เพื่อเสริมสร้างในเรื่องความมั่นคง

๘๙ ที่ตรงนั้นเราใช้ทำพิธีอะไรเล็ก ๆ เช่น เสี่ยงพระอะไรบ้าง ก็เคยไป เคยดูมาแต่เล็ก ๆ ก็สงสัยว่าเสาแต่ละต้นทำไมจึงจมลงไปทุกที่ทุกที่ ไปดูปรากฏว่าเสานี้จม แถมยังตั้งข้อข้างบนโค้งลงมาด้วย คิดว่าจะมีอะไรผิดปกติ ทางกรมศิลปากร ก็มาดูให้ ลองเจาะดูปรากฏว่าพื้นฐานต้องเสริมใหม่หมด ข้างในเสาก็ตามเคย มีเหล็กข้างนอกเป็นอิฐ ข้างในไม่มีอะไรเลย เป็นไม้เต็งซึ่งผุ และมีครีงซึกเท่านั้นเอง เราต้องเอาออกแล้วเสริมใหม่

๙๐ ภาพนี้จะเห็นเสาไม้ที่เอาออกมา

๙๑ เอาลงมาแล้วก็เอาไปกองไว้ข้างนอก จากนั้นเราก็ปรับพื้น ตอนนี้เหลืองานค้าง คือ ยังไม่ได้เขียนภาพที่เสา เพราะว่าออกแบบภาพและเลือกสกรีนสีอะไรต่าง ๆ ยังไม่เป็นที่พอใจ แต่งานนี้ไม่ต้องเร่งเพราะว่าไม่ได้ใช้งานอะไร

๙๒ พระอุโบสถ

๙๓ พระอุโบสถด้านหลัง

๙๔ ด้านเจียงจะสังเกตเห็นเสา เสาในยังรักษาไว้ ไม่ได้ซ่อมแปลงอะไรมาก
อะไรมาก

၈၄

၈၅

၈၀၆

๙๕ งานซ่อมวัดคราวนี้ มีปัญหาอยู่เหมือนกัน คือ พอซ่อมเสร็จปั๊บ ที่เป็นรูปครุฑยุคนาคนี้ปรากฏว่ามีคนมาขโมยตัดเอาทับทรวงตรงเครื่องทรงของครุฑไป หน้าตาเฉย ต้องตะครุบฉกตักกันอย่างนี้อยู่ตลอด อะไร ๆ ก็เสียหาย เพราะทำใหม่ ประเดี๋ยวมีใครเกิดชอบใจฉกไปเสียแล้ว จนหนังสือพิมพ์พิมพ์ติชนบอกว่า “พระเทพฯ กริ้ว” เพราะคนมาขโมยของ ลงไปอย่างนั้นเสียบ้าง...ก็ดีเหมือนกัน

๙๖ หน้าต่างที่หอพระราชาภานุสร เดิมมีเหล็กตัดกันไว้เป็นรูปเทวดา หน้าตาบูดเบี้ยวแบบที่เราเห็นทั่ว ๆ ไป จึงให้เอาออก แล้วให้กองหัตถศิลป์ออกแบบลูกกรงใหม่ให้สวยงาม

๙๗ พระโพธิธำมณีขอมใหม่

๙๘ หน้าต่างหอพระราชพงศานุสร

๙๙ หอระฆังใหม่ ตอนนี้เป็นหอระฆังจริง ๆ แล้ว เพราะขอมใหม่ ออกแบบประตูใหม่ รื้อส้วม มีผู้บริจาคกระเบื้องปูกระไดขึ้นไป เป็นบันไดเวียนขึ้นไปจนถึงระฆังซึ่งรับรองว่าเสียงเพราะมาก เพราะเคยแอบขึ้นไปตีเล่นดูแล้ว เดียวนี้ปีนง่ายกว่าเก่าเพราะว่าฝุ่นละอองต่าง ๆ ก็ได้เช็ดถูทำความสะอาดแล้ว ตอนนั้นฝุ่นเต็มและมดตีตืดต้องส่องไปคอย ๆ ปีนขึ้นไป แต่พอมองจากข้างบนแล้วจะเห็นหลังคาของบริเวณต่าง ๆ ทั่วไปหมด สวยงามมาก

๑๐๐ หอระฆัง

๑๐๑ นี้ระฆังที่ว่าเสียงไพเราะมาก

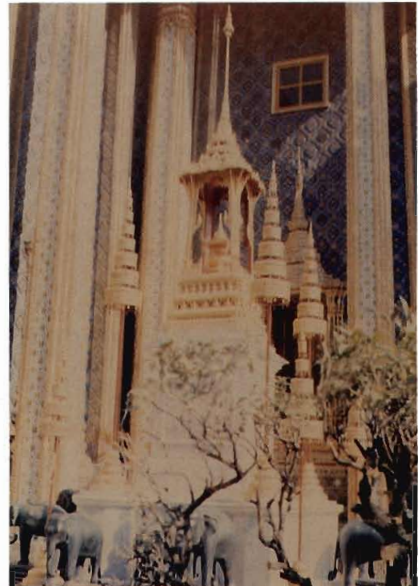
๑๐๒ ยักษ์ซึ่งทำใหม่หมดตามของเดิมมี ๖ คู่ เป็นฝีมือโบราณ ๓ คู่ คือ คู่ศกัณฐ์กับสหสสเดชะ คู่นี้ยังอยู่ตรงประตูทางเสด็จพระราชดำเนินเข้า ส่วนอีกคู่ อินทรชิต - สุริยาภพอยู่ทางปราสาทพระเทพบิดร และอีกคู่มังกรกัณฐ์ - วิรุฬหก อยู่ด้านพระอุโบสถ ส่วนฝีมือใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๗ มีคู่ทศคีรีวัน - ทศคีรีธร ทางเข้าพระบรมมหาราชวัง แล้วก็จักรวรรดิ - อัครธรรมาโร วิรุณจำบัง - มัยราพณ์ ๓ คู่ทำในรัชกาลที่ ๗ แต่ตอนนี้ก็ซ่อมส่วนที่เสียหายไว้จนครบหมดแล้ว

୧୦୫

୧୦୬

୧୧୧

๑๐๓ ตอนนี้นำกำลังทำรั้วทองเหลืองกัน ส่วนต่าง ๆ ของสิ่งก่อสร้างหมด ของเดิมเป็นเสาไม้อะไร ทำเสียใหม่ งานนี้ไม่ทัน ต่อไปจะรมดำ เพราะอย่างไรก็ต้องนำมาเกลียดแน่ เพราะฉะนั้นจึงทำดำเสียก่อน แต่นี่ซึ่งทำไม่ทันสำหรับงานฉลองนี้ก็เลยยังเป็นสีทองเหลือง กันไม่ให้คนไปแตะไปพรางก่อน

๑๐๔ หอพระคันธารราชภูริก็ซ่อมโดยทั่ว ๆ ไป

๑๐๕ ชุ้มประตูเทียบกับที่ฉายเมื่อคราวที่แล้วเมื่อก่อนซ่อม อันนี้ซ่อมเสร็จเรียบร้อยแล้ว เอาต้นไม้ต่าง ๆ ที่เกาะอยู่ออกหมด ประตูกระจกปิดทองใหม่

๑๐๖ พนมหมากซึ่งว่าเป็นใบตอง กว่าจะหาสีได้ต้องพยายามผสมสีจนได้สีเขียวที่เหมือนใบตองที่สุดเท่าที่ทำได้

๑๐๗ นักทัศนวิภา เดิมไม้กระบองหายหมด ที่นี้ก็จัดการทำใหม่ไว้สวย เกิดปัญหาขึ้นมาอีก พวกช่างต่าง ๆ พวกนี้ร้องจ๊ากว่าสวยมาก แล้วจะวางไว้ข้างนอกกลัวลมกลัวฝน จะขนไปไว้ข้างใน บอก โธ! จะกางร่มให้หรือจะทำอะไร จะหาที่ไว้ไม่ได้ พอทำเสร็จทุกคนเกิดความเสียดาย เสียดายไอ้โน่นเสียดายไอ้นี้ยุ่งไปหมด

๑๐๘ โปรตดูว่ามีกระบองถือเรียบร้อยแล้ว

๑๐๙ พระเจดีย์ทองที่ทำใหม่ซ่อมเสร็จแล้วติดสายล่อฟ้า

๑๑๐ มารแบก กระบี่แบก ทำสีตามรามเกียรติ์ โปรตสังเกตว่ากระบี่หรือลิ่งนั้นไม้ไผ่รองเท้า เห็นจะเป็นเพราะว่าลิ่งนี้รู้สึกจะไม่ใช้มี ๔ เท้า แต่มี ๔ มือมากกว่า ส่วนยักษ์นั้นไผ่รองเท้าทุกตัว ข้อที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งคือ ลิ่งเวลาแบกแคะ แตะ ๆ ไว้เฉย ๆ ปล่อยให้ยักษ์แบกเจดีย์ตัวโก่งตามวิสัยลิ่ง

๑๑๑ กระบี่แบก

๑๑๒ ชุ้มบุษบกตราพระบรมราชสัญลักษณ์ประจำรัชกาล ข้างล่างเป็นรูปช้างสำคัญ มีศิลาจารึกแสดงประวัติของช้างแต่ละรัชกาล ประวัติการบูรณะ ซึ่งอีกหน่อยจะต้องมีที่กันเอาไว้ เพราะมีใครก็ไม่ทราบไปบอกนักท่องเที่ยวที่มาชมว่า เป็นธรรมเนียมว่าต้องลูบหัวช้าง จนหัวช้างนี้มันไปหมดเลย ส่วนอื่นด้าน หรือว่า

୧୧୯

୧୧୯

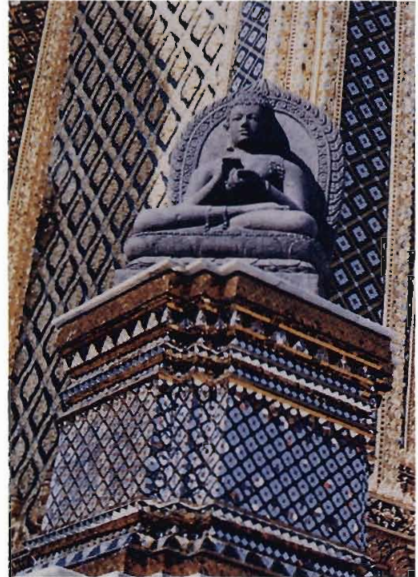
୧୧୯

ถ้าจะลอบให้ลอบหลาย ๆ ที่ก็ไม่ได้ ต้องลอบเฉพาะหัวช้าง เลยทำให้หัวมันแต่ด้วด้าน ไปถามว่าทำไมต้องลอบ ตอบว่าได้ทราบว่ามีใครได้ลอบหัวช้างแล้วจะทำให้ได้ลูก ที่นี้ก็บอกให้เปลี่ยนใหม่ว่ามีใครลอบหัวช้างแล้วจะออกลูกเป็นหิน จะได้ไม่ลอบหรือให้มีพิธีโยนสะตงสตาจค์ เราจะได้เก็บ

- ๑๑๓ รูปเจดีย์ราย เสร็จแล้ว บอกว่าทำสำเร็จไปเป็นอย่างไรดี
- ๑๑๔ นี่ก็ให้เห็นหน้าบ้านปราสาทพระเทพบิดร
- ๑๑๕ ตรงนี้ปราสาทพระเทพบิดรด้านหน้า รู้สึกว่ากรรมกรที่อยู่ในคณะ อนุกรรมกรท่านหนึ่ง คือ ม.ร.ว.ทองน้อย เกือบจะถูกฆาตกรรมตรงนี้ นี่เป็น เกร็ด คือ ท่านกำลังเดินออกมา นกพิราบเอาเท้าเขี่ยไม้หล่น ฉีกตศิระของท่านไปเพียง คีบเดียว
- ๑๑๖ ชุ่มพระบัญชา จะเห็นว่าเสานี้ทำเสร็จเรียบร้อยแล้วติดกระเบื้อง
- ๑๑๗ เพดานภายในพระมณฑปที่สร้างขึ้นใหม่
- ๑๑๘ ยอดพระมณฑปปิดกระจกและกี่ปั้นปูนปิดทอง
- ๑๑๙ เสาข้างพระมณฑปปิดกระจกและกี่ปั้นปูนปิดทอง

၅၆၀

၅၆၁

၅၆၂

๑๒๐ ฐานพระมณฑป

๑๒๑ นี้จะเห็นตู้พระไตรปิฎก เราจะซ่อมเฉพาะที่ตู้ แล้วก็ยกชั้วที่หายไป คือข้างโน้นเราซ่อมเฉพาะที่จำเป็น ข้างในฝาผนังเดิมเป็นเส้นกระด่ากระด้างเราก็ต้องสลายออกแล้วปิดทองใหม่ ตอนแรกปิดทองไปใช้กระดาษแบบฉลุแล้วก็ติดทาบปิดทองตามรู ตอนแรกออกมาลายค่อนข้างจะเลือนเพราะกระดาษแบบอ่อนเกินไป เราลองทำใหม่ใช้กระดาษที่แข็งขึ้นแล้วปิดทอง สิ่งเกิดดูว่าทองนั้นต้องแซ่เหล่าเพื่อให้ปิดได้ดี กว่าจะทำเสร็จ รู้สึกไม่ทราบว่าจะปิดไปกินไปหรือเปล่า ออกมาก็สวยดี

๑๒๒ ภาพนี้เป็นพระพุทธรูปซึ่งต้องบอกว่าเป็นของทำใหม่เมื่อไม่กี่เดือนมานี้เอง คือ เราถอดแบบพระพุทธรูปปรยานิพุทธเจ้าองค์เก่าที่ได้มาจากจันทิเพลาสันในชวา เห็นว่าถ้าทั้งไว้อย่างนี้โดนแดดโดนลมหินจะกร่อนไปหมด จึงถอดเอาองค์จริงไปไว้ในพิพิธภัณฑที่ที่เราจะจัดขึ้นใหม่ คือเราจะจัดของที่มีอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามเท่าที่จะเอามาให้เห็นได้ รวมทั้งอิฐเก่า ปูนเก่า วัสดุเก่า จะเอามาแสดงให้เห็นวิวัฒนาการการก่อสร้าง รวมทั้งของบางส่วนที่เราเห็นไม่สมควรที่จะตั้งตากแดดตากฝน จัดไปไว้ในพิพิธภัณฑที่ให้หมด ซ่อฟ้าใบระกาเก่าที่ถอดลงมากก็จะเอาไปใส่ และยังมีของที่เป็นธรรมเนียมเก่าคือ คนมีความนับถือพระ แล้วก็เอามาถวายพุทธรูปฯ มีทั้งเครื่องเงินเครื่องทองของอะไรสารพัดอย่าง เป็นของใช้ธรรมดา ๆ ก็จะคัดเลือกเอามาตั้งไว้ให้ศึกษากันในพิพิธภัณฑ

๑๒๓ ภาพนี้มองจากข้างนอก เห็นพระศรีรัตนเจดีย์ซึ่งประดับโมเสกทองใหม่

๑๒๔ หอพระมณฑิยธรรมซึ่งเราได้จัดการทำฝนเทียมชะล้างข้างบน คือใช้รดดับเพลิง ฉีดน้ำทำฝนเทียมขึ้นไป วันนี้อยู่เหมือนจะไม่ต้องทำฝนเทียมก็ทำฝนจริงได้เป็นอย่างดี

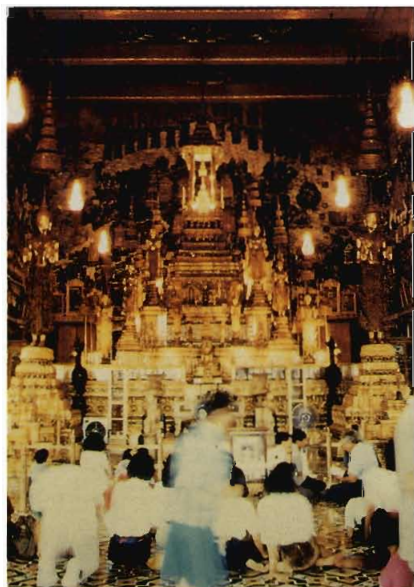
๑๒๕ นี้เหมือนกันหอพระมณฑิยธรรม จะเห็นหน้าบัน

๑๒๖ ผนังกำแพงปรับจนเรียบ แต่ยังมีนกออยู่ อันนี้รับไม่ชนะ

๑๒๗ ชุ่มประดูหน้าต่าง ๆ ประดูมุกนี้เป็นฝีมือมาจากวัดป่าโมก ฝีมือสมัยพระเจ้าบรมโกศ แต่มีข้อขัดข้องที่ควรจะช่วยกันคิดอยู่อย่างหนึ่ง คือ ประดูหน้าต่างของด้านนี้โดนแดดมากทำให้ชำรุด ควรปลูกต้นไม้กัน เอาไว้บังแดด ก็ยังไม่ทราบ

୧୨୯

୧୩୯

เหมือนกันว่าจะทำอะไรต่อไป ที่น่าเสียดายเพราะถ้าโดนแดดมาก ๆ อาจจะเป็นอันตรายได้

๑๒๘ ตรงนี้เป็นส่วนที่ใหม่ จะเห็นยอดพระวิหารยอดซึ่งประดับกระเบื้อง

๑๒๙ ยอดของพระวิหารยอด

๑๓๐ หน้าบันพระวิหารยอด

๑๓๑ ในระหว่างที่เราช่อมอยู่นั้น ตอนแรก ๆ งานเป็นอย่างไรไม่ค่อยสะดวกนักเพราะว่ามีทั้งนักท่องเที่ยว ทั้งคนมาทำบุญฟังเทศน์ก็มากันเกรียว ๆ ช่วงทำงานไม่ค่อยมีสมาธิ ทำไปมีคนมาทำมาตุมมาก ๆ ด้วยความสนใจ บางครั้งบางคนคงรู้สึกมีกำลังใจมากขึ้น ดีเหมือนกัน มีคนเขาสนใจกันมากกว่าเราช่อมทำกันอย่างไร ส่วนในพระอุโบสถที่พอทำเข้าจริง ๆ ต้องตั้งนั่งร้านมากมาย แล้วก็เอาตู้สำหรับใส่ของมีค่า ใส่เครื่องมือต่าง ๆ ไปวางไว้ ทำให้คนไม่สามารถเข้ามาฟังเทศน์ภายในพระอุโบสถได้ ก็ขอความร่วมมือจากอุบาสกอุบาสิกา ท่านก็เข้าใจกันออกมาฟังเทศน์ข้างนอก แต่มาถึงระยะนี้ก็ขออนุญาตปิดทั้งวัด เพื่อที่จะซ่อมแซมครั้งสุดท้ายก่อนงานฉลอง

๑๓๒ อันนี้เป็นภาพมารดาและเด็กซึ่งที่จริงต้องอบรมมารดา ปัญหาอย่างหนึ่งคือ เราไม่สามารถจะเอาป้าย please do not touch โปรตอย่าแตะต้อง โปรตอย่าอะไรต่าง ๆ ไปปิดไว้ทุกหนทุกแห่งได้

๑๓๓ ภาพนี้จะเห็นคนก็ไปนั่ง บ้างเขี่ยบ้างแคะ บางทีก็มาเอาอะไรไป แล้วก็ทำอะไรที่ไม่สมควรหลาย ๆ อย่าง โดยอ้างว่าเราไม่ได้มีการห้ามปรามกันอย่างไร มีประสิทธิภาพ ต่อไปนี้กำลังตั้งยามที่จะป้องกัน

๑๓๔ ระยะนี้มีคนเข้ามาชมจำนวนมาก เราถูกต่อว่า ถูกโจมตีมาก ว่าทำไปแล้วเสียเงินเสียทองก็เงินทองของราษฎร แต่ทำไมอนุญาตให้คนเข้า ผูกขาดไม่ให้เข้าที่โน้นที่นี้ ก็ต้องขอแก้ตัวว่าในบางส่วนที่ยังเข้าไม่ได้เพราะเรายังทำไม่เสร็จ ไม่สำเร็จอย่างดี การจะทำให้คนเข้าชมได้ควรจะมีการวางแผนเป็นอย่างดี ให้ความรู้แก่คนอย่างเต็มที่ มี guide book มีมัคคุเทศก์ที่ดี ทุกอย่างให้พร้อม ซ่อมให้เสร็จ

၈၈၁

၈၈၂

อีกอย่างการควบคุมต้องให้ดีเพราะระหว่างที่ซ่อมก็เดินไปดูงาน เห็นมากับตาเลย ว่าเขาโยนบุหรีซึ่งจะเรียกว่ากันบุหรีก็ได้ เพราะว่าสูบไปนิดเดียวแล้วไฟยังแดง ๆ เข้าไปในกอหญ้าเสียเฉย ๆ อย่างนี้ เป็นต้น

๑๓๕ นี่คือปัญหาเรื่องนก นอกจากนกจะเขี่ยอะไรใส่ศีรษะคุณชาย ทองน้อย แล้วยังทำความสกปรกด้วย ได้ความว่าเวลามีพระราชพิธีต่าง ๆ ท่านองคมนตรีทั้งหลายต้องหลบลมลูกเป็นพัลวัน กะกันว่าตรงไหนที่ท่านองคมนตรีนั่ง ก็จะไปเอาของที่ป้องกันนกมาหาไว้ให้ ยາหลอดหนึ่งราคาแพงมาก เขาบอกว่าจะมีคุณภาพอยู่ได้ถึงปีสองปี แต่ว่าบ้านเรานั้นทำไมถึงเสื่อมไปเร็ว คิดว่ามีฝุ่น นกไทยปรับตัวได้ดีกับสภาพแวดล้อมก็เลยยากนิดหน่อย แต่ก็พยายามสุดความสามารถเพื่อให้ท่านองคมนตรีมีความสุข

๑๓๖ สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ บนฐานไพที

๑๓๗ รวมทั้งหมดแล้วก็เรียกว่าเอนังก็มีด้วยประการฉะนี้

๑๓๘ เขาบอกว่ามีเวลาเหลืออีกครั้งชั่วโมง ปล่อยให้มีการซักถามหรือเสริมได้ เพราะว่ามีท่านต่าง ๆ ที่รู้อะไรเยอะแยะนั่งคุมเชิงอยู่เป็นจำนวนมาก

๑๓๙ คิดว่าหลังจากการบูรณะและฉลองครั้งนี้แล้วยังจะมีงานที่จะต้องทำต่อไปอีกมาก สำหรับการซ่อมครั้งนี้ถามว่าเสร็จไหม บอกว่าก็เสร็จ เสร็จเท่าที่เห็นเสร็จอยู่ แต่มีงานอย่างอื่นอีก ถ้าถามว่าจะทำไหม ช่างก็บอกว่ายังไม่ทำตอนนี้ เอาไว้ให้เสร็จงานฉลองก่อน จะให้ทำลวก ๆ แล้วไม่ได้ไม่เอาด้วย พอเสร็จงานแล้วก็จะค่อย ๆ ทำไปตามงบประมาณที่มี

๑๔๐ นอกจากนั้นทุกอย่างต้องมีการบำรุงรักษา จึงคิดกันว่าหลังจากนี้แล้ว คณะกรรมการนี้ก็คงจะเลิกสลายตัวกันไป แล้วก็ตั้งคณะกรรมการขึ้นมาบริหารต่อไปในรูปมูลนิธิซึ่งจะได้รับการบริจาคเพิ่มเติมได้ และเอาเงินส่วนที่เหลือจากการทำงานครั้งนี้มาทำการซ่อมแซมเพื่อไม่ปล่อยให้ชำรุดทรุดโทรม ดูแลกำจัดนกหรือรดน้ำต้นไม้ พวกต้นไม้บริเวณรอบนี้ ส่วนมากได้รับจากการบริจาคจากที่ต่าง ๆ ใครมีต้นไม้งาม ๆ ก็เที่ยวไปขอเขามาหมด มาจัดใหม่ ทุกคนก็ให้ด้วยความศรัทธา จะต้อง มีโรงเพาะชำสำหรับผลัดเปลี่ยน มีค่าใช้จ่ายในการจ้างคนดูแล ทำสวน คนดูแล อาคารสถานที่เพื่อป้องกันการก่อการร้าย เรื่องทำความสะอาดนี้ได้ไปทะเลาะเบาะแว้งกับคนเขาไว้มากเหลือเกิน คนที่มาชมทั้งทุกสิ่งทุกอย่างลงบนพื้นที่จะทิ้งได้ มะม่วงเม็ดเบ้อเรือกี้มี นอกจากถุงพลาสติกแล้วยังมีอีกมาก อย่าให้พุดเลย แผนกวิศวกรรมก็ทำไป แผนกทิ้งก็ทิ้งไปอุดรู แผนกวิศวกรรมขยายไม่ทัน น้ำท่วม เราก็ออกแบบถังขยะเพื่อความสวยงาม เสร็จแล้วคนไปเห็นระบบถังขยะสวยเกินไป เกิดไม่ทิ้งขึ้นมาอีกแล้ว เดิมมีถังทาสีแดงแล้วเขียนว่าถังขยะโครงการวางไว้ คนจะทิ้งทุกแห่งนอกจากในถังขยะ เลยต้องบอกว่าจะอยู่ที่พระเทศน์บอกว่าคุณเราตั้งใจสะอาดแล้วสิ่งภายนอกต้องสะอาดด้วย เพื่อเป็นการกล่อมเกลาสจิตใจ นอกจากนี้แล้วก็ยังต้องมีผู้ดูแล การที่คนจะเข้ามาชมต้องมีผู้ดูแลรับผิดชอบแนะนำ ต้องใช้เงินงบประมาณ ต้องอาศัยการบริหารงานทั้งนั้น ก็คิดว่ามูลนิธินี้คงจะทำงานไปได้ ส่วนงานที่ต้องบูรณะปฏิสังขรณ์ต่อไป สำหรับวัดพระศรีรัตนศาสดารามนี้ค่อนข้างสำเร็จสมบูรณ์แล้ว แต่ว่างานในพระบรมมหาราชวังยังเหลืออีกมาก ที่จะต้องทำก็ซ่อมพระที่นั่งองค์สำคัญ ๆ ส่วนที่ไม่เคยซ่อมจะทำต่อไป

๑๔๑ คิดว่าหลายอย่างแทนที่จะให้เป็นผลเฉพาะการรักษาอดีต ก็พยายามจะให้ประโยชน์ในปัจจุบันและอนาคต ไหน ๆ เรามีเงินอยู่ในมือแล้วก็ทำให้ได้ประโยชน์ อย่างเช่นที่ตรงเป็นพระตำหนักสวนกุหลาบเก่าที่ตั้งใจว่าจะทำโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบขึ้นมาใหม่ ได้ติดต่อกระทรวงศึกษาธิการแล้วก็จะดำเนินการไปได้ ลูกเล็กเด็กแดงแถวนั้นก็ให้เข้าศึกษา ให้ตั้งเป็นโรงเรียน ไหน ๆ ก็ซ่อมขึ้นมาแล้วจะซ่อมทิ้งไว้เฉย ๆ ก็เป็นการสิ้นเปลืองงบประมาณโดยใช้เหตุ ไหน ๆ ทำอะไร

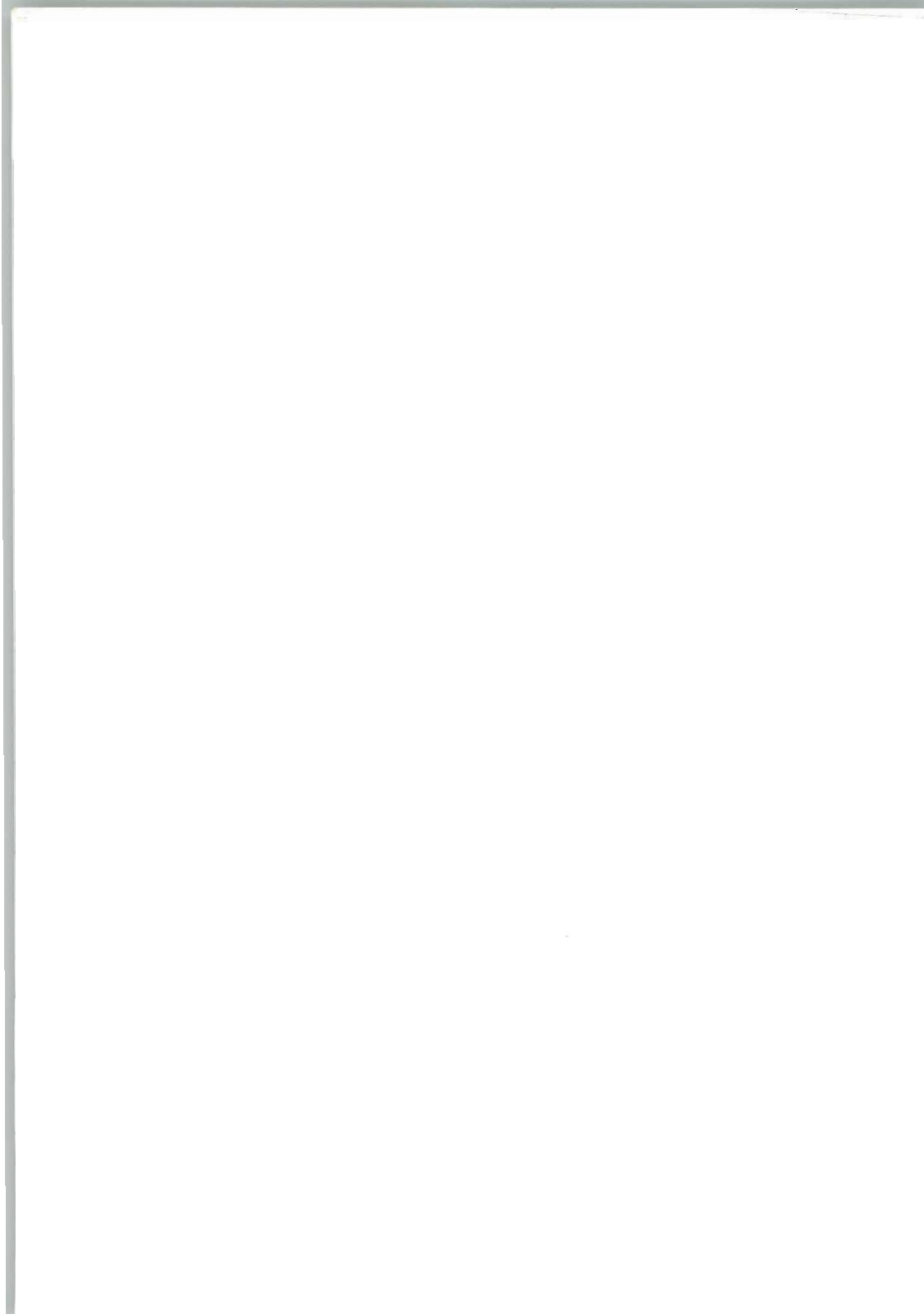

ก็ใช้เป็นประโยชน์ เป็นโกดัง เป็นโรงเรียน เป็นอะไรก็ได้ประโยชน์ปัจจุบันให้หมด ไม่มีอะไรซ่อมทิ้งไว้เปล่า ๆ

๑๔๒ มีหลายอย่างที่ใช้วิชาการสมัยใหม่ที่น่าสนใจ เช่น อย่างเครื่องทรงพระแก้วนี้ก็จะเห็นว่าเสียหายผุพังลงไปมาก ได้อาศัยช่างเพชรสมัยใหม่มาช่วยทำตรวจดูให้ มีอาจารย์ฝ่ายวิชาการควบคุม ปรากฏว่าของเก่ามีจุดอ่อนอยู่ที่เวลาทรงเครื่องแต่ละครั้งต้องใช้เครื่องทรงกดไปกับองค์พระแก้ว ใช้เทียนกด เพราะฉะนั้นเทียนเป็นกะปิ ๆ โปะเข้าไป เทียนสมัยรัชกาลที่ ๑ หรือเปล่าไม่ทราบ เป็นปิ่น ๆ เลย การกดเข้าไปเจ้าหน้าที่ต้องออกแรง ทำให้เครื่องทรงนี้เบี้ยวบวบี้ ชำรุดเสียหายไปหมด นี่เราเอามาทำใหม่ มาใช้ทางวิชาการดู ให้ถือเป็นแบบอย่างให้ทำอย่างนี้ ผู้ที่ซ่อมใหม่ก็เข้าใจ ทำเป็นขอเกี่ยวเป็นอย่างสมัยใหม่

๑๔๓ ค่าแรงเขาก็บริจาคนะเสร็จ แล้วยังมีผู้ร่วมบริจาคทอง ทองที่ได้รับบริจาคตี้ตั้ง ๒๐๐ กว่าบาท ดูจากค่าทำเพชรค่าเครื่องประดับอะไรต่าง ๆ คนบริจาคเอามาให้โดยที่ไม่ขอเอาชื่อเอาเสียงทั้งสิ้นด้วยความศรัทธาพระแก้ว เอามาถวายพระแก้ว นับว่าเป็นส่วนหนึ่งที่ใช้วิชาการแบบใหม่ นี่เครื่องทรงที่อยู่ปัจจุบันคือเครื่องฤดูร้อนไปตุได้ คือว่าเป็นของที่ทำเสร็จใหม่พอดี

๑๔๔ เป็นอันว่าจบแค่นี้ คงจะไม่มีอะไรเพิ่มเติมอีกใช้ไหม (เสียงปรบมือ)

คำกราบบังคมทูลของอธิการบดี ภายหลังการพระราชทานปฐกถา

ขอพระราชทานกราบบังคมทูลทราบบฝ่าละอองพระบาท

ในนามของสโมสรสันนิบาตแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยอันประชุมโดย
พร้อมพรุ่งกัน ณ ที่นี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระราชนุญาตแสดงความ
ชื่นชมโสมนัสอย่างเต็มเปี่ยมในการที่มีโอกาสฟังปาฐกถาพระราชทาน อันเต็ม
ไปด้วยความรู้ความเข้าใจอย่างกว้างขวางและลึกซึ้งในแง่มุมต่างๆ เกี่ยวกับ
วัดพระศรีรัตนศาสดารามในเช้าวันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเชื่อมั่นโดยปราศจากความ
ลังเลใจแม้แต่น้อยว่า การได้มีโอกาสฟังปาฐกถานี้ นับเป็นโชคลาภอันประเสริฐของ
ข้าพระพุทธเจ้าทุกๆ คน เพราะเนื้อหาสาระอันเป็นประโยชน์ยิ่ง ทำให้ข้าพระ-
พุทธเจ้าทั้งหลายได้เข้าใจซาบซึ้งถึงคุณค่าศิลปวัฒนธรรมไทยอันควรแก่การเทิดทูน
รักษา และถ่ายทอดเป็นมรดกแก่ลูกหลาน อีกทั้งให้ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย
ตระหนักในคุณค่าของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งควรแก่การหวงแหนและรักษา
ไว้เป็นสมบัติคู่บ้านคู่เมืองตลอดไป จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยรู้สึกสำนึกในพระมหา-
กรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้าล้นกระหม่อม ในการพระราชทานปาฐกถาครั้งนี้ ซึ่งนับ
เป็นการเริ่มต้นปาฐกถานุกรมแรกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยอย่างมีลีริมงคล
เป็นอย่างยิ่ง และเป็นการส่งเสริมให้เกิดบรรยากาศของความตื่นตัวใฝ่เรียนใฝ่รู้
ทางวิชาการขึ้นในมหาวิทยาลัยนี้ สมตามวัตถุประสงค์ของโครงการปาฐกถานุกรม
ทุกประการ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระราชนุญาตประกาศปิดการปาฐกถา
นุกรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ครั้งแรก ประจำปี
พ.ศ. ๒๕๒๕ ณ บัดนี้

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

พิมพ์ที่โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โทร ๒๑๕๓๖๒๖
นางวัฒนา ศิวะเกื้อ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พฤศจิกายน ๒๕๓๘

๓๘๐๑-๒๑๗/๑,๒๐๐(๔)